

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालमा शिक्षा पद्धतिको इतिहासलाई चर्चा गर्दा प्राचीन कालदेखि नै एक पिढीबाट अर्को पिढीमा ज्ञान हस्तान्तरण हुँदै जाने पारिवारिक शिक्षाको परम्परा रही आएको पाइन्छ। समाजको प्रचलित रीति-रिवाज, चालचलन, जीवन आदर्श, धार्मिक तथा सामाजिक मान्यता सम्बन्धी शिक्षा घरमा नै दिइन्थ्यो। व्यवसाय तथा घर गृहस्थीको शिक्षा पनि यसै गरी दिइने गरिएको पाइन्छ। वर्णाश्रम व्यवस्थाको प्रारम्भ पछि गुरु-पुरोहित नै पढने-पढाउने र समाजको पथ प्रदर्शक भएको पाइन्छ। त्यस बखत औपचारिक विद्यालयको अस्तित्व थिएन। गुरुकहाँ गई चेलाहरुले व्यक्तिगत रूपमा ज्ञान एवं नीतिहरु सिक्दथे।

पृथ्वीमा जव मानव जातिको सृष्टि वा उदय भयो, त्यतिबेला सायद अहिलेको जस्तो विभिन्न जात जातिको एकैचोटी विकास भएको थिएन। मानिस सुरुमा दुई जाति पुरुष र महिलाको रूपमा विकास भएको थियो भन्ने कुरा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट थाहा पाउन सकिन्छ। सभ्यताको विकासको क्रमसँगै मानिसहरु विभिन्न युगहरु पार गर्दै अहिलेको अवस्थामा आईपुगेको हो। यो अवस्थामा आईपुग्न धेरै हजारौं वर्ष लागेको छ। पुरुष र महिला जातिबाट सुरु भएको मानव सभ्यता विभिन्न कालखण्डमा आईपुग्दा विभिन्न जातजातिको रूपमा विकसित भयो। जस्तै काला र गोरा जाति, मंगोलियन, हप्सी, आर्य, शुद्र आदि।

नेपालमा मल्लकालिन राजा जयस्थिति मल्लले तत्कालिन सामाजिक परिवेशमा आमूल सुधार गर्ने नाममा कानुनी व्यवस्था कायम गर्ने हेतुले मानव न्याय धर्मशास्त्र सम्बन्धि विधान बनाउन भारतबाट रघुनाथ भ्वा, किर्तिनाथ उपाध्याय, महिनाथ भट्ट आदि विद्वानहरु भिक्काई पाँच ब्राह्मणहरु रहेको आयोग गठन गरी वि.सं. १४३७ मा हिन्दू विधिशास्त्र बनाउन लगाए। यसमा जातको आधारमा पेशा किटान गरी आफ्नो

जातको पेशा नगर्नेलाई दण्ड र अर्काको जातको पेशा गर्नेलाई अपराधीसरह दण्ड गर्ने, सानोजात ठानिएकाहरूको हातको पानी नचल्ने बनाई उनीहरूलाई तल्ला भएको घरमा बस्न र राम्रो लुगा लगाउन बञ्चित गरियो, (वागचन्द्र, २०५९) ।

कुनै पनि राष्ट्रको मेरुदण्ड नै शिक्षा हो तापनि शिक्षाकै क्षेत्रमा पनि सबै जातजातिमा सर्वसुलभ बनाई राज्यले सुविधा प्रदान गर्न सकिरहेको छैन र आवश्यक दक्ष जनशक्ति तयार पार्न सरकार सकिरहेको छैन । आजको वैज्ञानिक युगमा पनि नेपाल जस्तो बहुभाषिक, बहुजातिय, बहुधार्मिक र बहुसाँस्कृतिक मूल्य मान्यतामा आधारित राष्ट्रमा विविध साँस्कृतिक र पम्परामा आधारित मानवीय व्यवहारको कारण राष्ट्र निर्माण देखि राज्य संरचना समेतमा तल्लो जातका मानिसहरु दलित र जनजातिहरु अमानविय र अपमानको शिकार बन्दै गएका छन् । सामान्यतः दलित भन्नाले नेपालमा त्यस्तो वर्ग बुझिन्छ जो समाजमा हक, इज्जत र प्रतिष्ठा पाउन सकेका छैनन्, अपितु शिक्षाको क्षेत्रलाई पनि सबै जातजाति र स्थानमा सर्वसुलभ बनाई सुविधा प्रदान गर्न राज्यले सकिरहेको छैन ।

सामान्य रुपमा जानकारी हुँदा-हुँदै पनि त्यसका कारण, तथ्य र वास्तविक अवस्था वारे जानकारी लिई समस्या समाधान र दलित जातिको शैक्षिक प्रगतिका वारेमा निकासका लागि कार्यक्रमको योजना गर्ने, नीति बनाउने कार्यमा यस अध्ययने टेवा पुऱ्याउने आशाले अध्ययन गर्न लागिएको छ । “दलित” शब्द नै बहुपरिभाषित शब्द भएको छ । हिन्दु समाजमा वर्ण व्यवस्था भित्र चौथो वर्ग शुद्रलाई अछुत भन्दै आएकोमा वि.सं. २०२४ साल देखि ती वर्गलाई नै “दलित” भनेको - दलिका, पिछडिका, थिचिका, हेपिका, पिसिका भनेर व्याख्या गरिएको छ (बृहत नेपाली शब्दकोष ,२०५८) ।

नेपालको शिक्षा संस्कृतिको धरातलबाट शुरु भई अंग्रेजीमा परिणत भएपछि संस्कृतको पठन-पाठन सुक्दै गएको छ । यसको इतिहास हेर्दा छिमेकी मुलुकमा राज्य संचालन गर्ने अंग्रेजहरुको प्रभावमा परेर नेपालका राजाहरु परम्परागत शिक्षालाई मरणान्त धक्का दिएका छन् । छिमेकी मुलुक भारतमा वि.सं. १८१४ बाट अंग्रेजले शासन शुरु गरे र आफ्नो प्रकारको शिक्षा लागु गरे र बेलायतमा जुत्ता बनाउने विलियम क्यारी

भारतमा आई अंग्रेजी विद्यालयका शिक्षक भए । उनले मुसलमानलाई त इसाई बनाउन सकेन तर बुद्ध र हिन्दु धर्मका अछुत भनि पिछडिएकालाई खोजी-खोजी धर्म परिवर्तन गराए । जनशिक्षाको माध्यम अंग्रेजी बनाइयो । त्यतिनै बेला एक बेलायती अंग्रेज भारतीयहरूका लागि आएका कानूनी सदस्य “टामस वेविङ्गटन मार्कोस” नाम गरेका व्यक्तिले भारतमा अंग्रेजी भाषा पढाई हुने विद्यालयलाई मात्र सरकारी सहयोग दिनु पर्ने प्रस्ताव पेश गरे । यसैकै आधुनिक रूप हो “छात्रवृत्ति” (सुवेदी, २०६४) ।

पृथ्वीनारायण शाहदेखि राणाकालसम्म (१७८६-१८४५) पहाडी भेगमा पानी नचल्ने तथा छुन नहुने शुद्र जस्तै : दक्षिण भेगका डोम, चमार आदिले जातीय नियम उल्लंघन गरे मृत्यु दण्ड दिइन्थ्यो । जातपात र छुवाछुत व्यवस्था सृष्टि गर्ने हिन्दू धर्मवादले आफ्ना मूल आधार ग्रन्थ वेद हुन् भने पनि वेद, उपनिषदमा हिन्दू शब्द उल्लेख भएको पाइँदैन, (प्रश्रित, २०६३) ।

नेपाल सरकारले विद्यालय शिक्षाको क्षेत्रमा गरेको लगानीको अनुपात अन्य मुलुकको तुलनामा सानो छ । तर पनि नेपालमा विद्यालय शिक्षाको क्षेत्रमा जे जति लगानी भएको छ त्यो यहाँका अन्य क्षेत्रको तुलनामा भने बढी छ । आम नेपाली जनजीवनमा सकारात्मक परिवर्तनको धमिलो संकेतलाई दृष्टिगत गर्दा विद्यालय शिक्षामा जेजति लगानी भएको त्यो पनि त्यत्तिकै खेर गइरहेको जस्तो देखिन्छ । यस कुरालाई मध्यनजर गरी देशमा विद्यालय शिक्षामा हुनसक्ने लगानीबाट शिक्षाको गुणस्तर अधिकतम् गरेर नेपाली जनजीवन उकास्ने कुरामा आम शिक्षाकर्मीहरूको ध्यान जानु जरुरी छ, (गौडेल तथा अन्य, २०६४) ।

सन् १९९० मार्च ४-९ सम्म थाइल्याण्डमा भएको शिक्षामन्त्रीहरूको संम्लेनले सन् २००० सम्म “सबैका लागि शिक्षा” भन्ने घोषणापत्र जारी गर्‍यो । यस सम्मेलनले सुविधाजनक समूहका साथै असुविधाजनक समूहहरू जस्तै महिला, दलित, जनजाति, पिछडिएको समूह, न्यून आर्थिकस्तर भएका बालबालिका, ग्रामीण एवम् विकट स्थानका शारीरिक एवम् मानसिक रूपमा कमजोर वर्ग आदि सबैलाई आधारभूत शिक्षा प्रदान

गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएको थियो । त्यसैअनुरूप नेपालले सन् २००० सम्ममा सबै प्राथमिक तह, उमेर समूहका बालबालिकालाई प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराउने भनेर औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम अगाडि साऱ्यो ।

सन् २००० सम्ममा उल्लेखनीयन उपलब्धी हासिल नभएपछि पुनः अप्रिल २६-२८ सन् २००० मा विश्व शिक्षामञ्चले “सबैका लागि शिक्षा”मा पुनः प्रतिवद्धता जाहेर गर्‍यो । त्यसैअनुरूप सन् २०००-२००५ सम्म सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमको तत्कालीन रणनीति, सन् २००५-२०१२ सम्म मध्यकालीन रणनीति र सन् १०१२-२०१५ लाई दीर्घकालीन रणनीति निर्धारण गरी सन् २०१५ सम्म विश्वका सबै मुलुकमा रहेका बालबालिकाहरू खासगरी पिछडिएका, सुविधाविहिन र द्वन्द्वमा रहेका बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने प्रतिवद्धतास्वरूप हरेका मुलुकमा विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन् (काफ्ले तथा अन्य, २०६०) ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १४ (१) मा “कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय र पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउने छ ।” त्यस्तै धारा १४ (२) मा “कुनै पनि व्यक्तिलाई जातजातिको आधारमा सार्वजनिक, धार्मिक स्थलमा प्रवेश वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक, धार्मिक स्थलमा प्रवेश वा धार्मिक कार्य गर्नबाट बञ्चित गरिने छैन ।”

कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलार्थ खरिद वा प्राप्त नगर्बाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गरिने छैन ।

कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहको उच्च-नीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा समाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहर्‍याउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचारप्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव कानुनी रूपमा अन्त्य भै सकेको छ, (कानून किताव व्यवस्था समिति, २०६३) ।

आदिवासी जनजातिको सन्दर्भ उल्लेख गर्नुपर्दा २९ जुन २००६ मा राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषद्ले पारित गरेको घोषणापत्रमा व्यवस्थित गरिएको अधिकार प्राप्त जनजातिहरू पर्दछन् । हाल संसारका ७० भन्दा बढी मुलुकमा छरिएर रहेका आदिवासी जनजातिको संख्या ५० करोडभन्दा बढी रहेको अनुमान छ । संसारमा ५००० भन्दा बढी आदिवासी जनजातिहरूका समूह तथा उप-समूहहरू रहेका छन् । एसिया महादेशमा विश्वको ४५% जनसंख्या रहेको हुँदा यहाँ आदिवासी तथा जनजातिहरूको समूह र संख्या बढी नै रहेको छ । आदिवासी जनजातिको समूह मध्येको एक प्रमुख समूह वा जाति मुसहर जाति भएको कुरा उल्लेख छ । चार जात छत्तिस वर्णको फूलबारी भनि चिनिने नेपालमा भौगोलिक क्षेत्रको स्वरूपको आधारमा विभिन्न जातजातिका मानिसको बसोबास रहेको छ । यहाँ हालसम्म ५९ जनजातिहरू सूचीकृत छन् ।

नेपालको दक्षिण समथल भू-भाग पूर्व मेचीदेखि महाकालीसम्म बस्ने ठाउँलाई मधेश भनिन्छ । यहाँको हावापानी तातो अन्नका भण्डारका रूपमा परिचित तराई जसमा पनि नेपालका धेरै मधेशीहरू मध्ये जसमा ६७% मधेशीहरू बसोबास गर्दछन् । कूल मधेशीहरू मध्ये करिब १०% मधेशी दलितहरू छन्, (जनगणना २०४८) ।

समाजमा कुरीति, कुसंस्कार र अन्धविश्वासले जरो गारेर रहेको जातीय छुवाछुत भेदभाव तिरस्कारको कारणले नेपालको कूल जनसंख्याको एक चौथाई दलित समुदाय हरेक क्षेत्रबाट पछाडि पर्ने कुरा नर्कान सकिदैन । जसमध्ये मधेशी दलितहरू पछाडि

पर्ने कुरा नै अस्वभाविक भएन । आधुनिक विश्वले नयाँ नयाँ ज्ञानको विस्फोट, विज्ञान, प्रविधि र सूचनाको विकासको क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेको बेला हाम्रो नेपालमा छुवाछुत, भेदभाव, अपमानको सिकार भइरहेकोले नेपाल अझै पनि ११ औँ शताब्दीमा रहेको जस्तो लाग्दछ । मानिस चन्द्रमामा पुगेर मंगल ग्रहमा पुग्ने योजना भइरहेको बेला हाम्रो देशको मधेशी दलितहरुमा भइरहेको छुवाछुत, भेदभाव, अपमान जनक व्यवहारलाई जरा देखि निर्मूल गर्न सम्पूर्ण नागरिक र समाजका लागि प्रमुख दायित्व हुन आउँछ ।

परम्परादेखि युगौँ युग देखि मधेशी दलितहरु शिक्षाबाट बञ्चित भएपनि अहिले पनि गरिबी र अचेतनाका कारणले गर्दा उनीहरु ज्यादै थोरै मात्र केटीहरु विद्यालय जान थालेका छन् र उच्च शिक्षा हासिल गर्नेहरुको संख्या नगन्य रुपमा रहेको देखिन्छ । यिनीहरुको अत्यधिक ठूलो जनसंख्या विद्यालय भन्दा बाहिर छ । तराईका विभिन्न ठाउँमा विद्यालय गएका मधेशी दलितका नानीहरु माथि भेदभाव, दुरव्यवहार भएको पाइन्छ । जसले गर्दा विद्यालय जाने नानीहरुमध्ये धेरैले बीचमै विद्यालय छाडेको पाइन्छ ।

वैदिक कालमा पनि क्षेत्री र ब्राहमणहरुको आपसी कलहको कारण चौथो वर्ण शुद्रको (दलितको निर्माण गरियो) शुद्रहरुलाई शिक्षा र सम्पत्तिबाट बञ्चित गरियो । धार्मिक मान्यता अनुसार ऋग्वेदलाई जाति प्रथाको मुख्य स्रोत मानिएको छ । ब्राहमणको मुखबाट, क्षेत्रीको छातीबाट तिघाबाट वेश्यको शुद्रको पैतालाबाट (दलित) जन्म भएको हो । भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ । मनु स्मृतिमा मनुले चारै वर्ण ब्राहमणले वेदपुराण पढाउने दान लिनु, यज्ञ गराउनु क्षेत्रीले प्रजाको रक्षा गर्नु वेश्यले खानेपिन तथा पशुपालन र शुद्रको तीनवटै वर्णको सेवा गर्नु कार्य विभाजन उल्लेख गरेको पाइन्छ । (पुर्ववत्)

नेपाली समाजको जातपातको सुरुवात ई.स. ६०० वर्षदेखि शुरु भएको पाईन्छ । तर बंशावलीमा कानूनी रुपले राजा जयस्थिति मल्लले वि.स. १६६६ मा गोर्खाली राजा रामशाहले सामाजिक सुधार गर्दै छुवाछुतलाई व्यापक तुल्याएका थिए । जुन कुरा

पृथ्वीनारायण शाहको पालामा १८८० मा अप्रत्यक्ष रूपमा मुलुकी ऐनले नेपाली समाजलाई दूई जातिमा विभाजन गर्‍यो । पानी चल्ने र पानी नचल्ने जुन राणा कालमा समस्या मिलाउन तिनै जातका प्रमुखलाई जिम्मा दिइएको थियो, (पुर्बवत) ।

भारतीय उपमहाद्वीपमा वर्णव्यवस्थाको थालनी ई.पू. १५०० तिरबाट भएको पाईन्छ । वर्णव्यवस्था समाजमा विभिन्न किसिमको श्रमविभाजन हो । वैदिक र अवैदिक जनता बीच संघर्ष र सामन्जस्यताको क्रम अघि बढ्नु पनि हो । ऋग्वेदको रचना पूर्व (ईसापूर्व २०००-१२००) सम्म बैदिकजन र अवैदिकजन सँग संघर्ष गर्दा बैदिकजनको जीत भई आफूलाई श्रेष्ठ वा आर्य कहलाउन थाले । यसैबखतबाट वर्णको आधारमा भेदभावको जन्म हुन पुग्यो । ऋग्वेदको पछिल्लो खण्डमा समाजरूपि चार अंगका रूपमा ब्राह्मण, क्षेत्रीय, वैश्य, शुद्र कहलिए । जहाँ ब्राह्मणको काम यज्ञ र शिक्षा त्यसैगरी क्षेत्रीयको काम सुरक्षा, वैश्यको काम व्यापार र शुद्रको काम सेवा र कठिन श्रम रहन पुग्यो । श्रम विभाजनमा आधारित यो वर्ण व्यवस्था पछि गएर जातमा परिणत भयो । कथित उपल्लो जातको अन्याय र भेदभावले गर्दा उपनिषद् कालको थालनी (ईसापूर्व ८००) तिरबाट भारतीय उपमहाद्वीपमा मानव जातिको इतिहासको कलंकको रूपमा छुवाछुत प्रथाको प्रचलन स्थापित पुग्यो (प्रश्रित, २०५८) ।

नेपालमा सर्वप्रथम जातपातको सुरुवात पूर्वी तराई (मिथिला प्रदेश) मा भएको पाईन्छ । ईशापूर्व १४०० तिर त्यहाँ उत्तर-पश्चिम भारतबाट आएका वेदजनमा प्रारम्भिक खालको वर्ण व्यवस्था रहेको पाईन्छ । तर यसले चर्को रूप धारण गरी सकेको देखिदैन । गौतम बुद्ध र महावीर जैनले यस प्रथाको विरोध गरेका थिए । आन्दोलनले केही हदसम्म सफलता पाएको समेत थियो । त्यसैले बृद्ध र जैनलाई विष्णुको अवतारको रूपमा प्रचार गरी त्यसबखत छुवाछुत प्रथा विरुद्धको आन्दोलनलाई भुत्ते र शिथिल बनाइएको पाइन्छ, (प्रश्रित, २०५८) ।

दोस्रो विश्वयुद्धपछि १० डिसेम्बर १९४८ मा जातिभेद वर्णभेद छुवाछुत, जस्ता अमानवीय कलंकका विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट संयुक्त राष्ट्र संघको मानव

अधिकार घोषणापत्र जारी भएपछि, नेपाल पनि दलित समुदायप्रति राष्ट्रिय स्तरबाटको नरम भएको पाइन्छ । २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनपछि, दलित समुदायप्रति भेदभाव गर्नु हुँदैन, शिक्षामा समान अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने कानुनी रूपमा वि.स २०२० सालको मुलुकी ऐन आएपछि, सम्भव भयो । तर त्यो किताबी ज्ञानजस्तै व्यवहारमा आएन । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १४ मा छुवाछुत र जातीय विभेद विरुद्धको हक उपधारा १,२,३,४ मा दिइएको छ । त्यसैगरी सामानताको हक धारा १३ मा र धारा १७ मा शिक्षा र संस्कृतिको हक दिइएको छ । रा.शि.प.यो. २०२८ ले देशका सबै नागरिकलाई शिक्षाको ज्योतिबाट अलग राख्नु हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिँदै शिक्षा पाउनु सबैको नैसर्गिक अधिकार हो भनेपछि, केही दलित विद्यार्थी विद्यालय जान थालेको पाइन्छ । २०४९ सालमा शिक्षा नियमावली प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क र दलित जातिलाई शिक्षामा बढीभन्दा बढी सहभागिता गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका भएपनि विभिन्न कठिनाई समस्याहरूको कारणले गर्दा मधेशी समुदायको कारणले गर्दा मधेशी समुदायको बालिकाहरूको विद्यालय सम्मको शिक्षा पनि अरु जातिका तुलनामा एकदम कम सहभागिता रहेको पाइन्छ, (स्रोत : स्मारिक, २०५८) ।

मधेशमा मधेशी दलितहरूमाथि धेरै नै अभद्रव्यवहार हुनुमा कतै मन्दिर भएकाले कसैलाई छोएकाले आदि समाचारहरू सुनिन्छ । सप्तरीमा मधेशी दलितहरूमाथि मन्दिर जान नहुने, उसले छोएको पानी नचल्ने मान्छेलाई छोएपछि अछुत हुने जस्ता धारणा अभैपनि व्याप्त रहेको देखिन्छ । यी दलितहरू परम्परागतदेखि नै पिछडिएका छन् । भण्डै कूल जनसंख्याको ७.९% भाग ओगटेका मधेशी दलितहरू परम्परागतदेखि नै पिछडिएका छन् । भण्डै कूल जनसंख्याको ७.९% भाग ओगटेका मधेशी दलितहरू भाषिक रूपमा कृष्णित अपमानित मानसिक रूपमा दलित, साँस्कृतिक र धार्मिक रूपमा वहिष्कृत, सामाजिक रूपमा अपहेलित, आर्थिक रूपमा शोषित राजनैतिक रूपमा उपेक्षित र शैक्षिक रूपमा बञ्चित रहेको छन् । समग्रतामा भन्ने हो आफ्नो अलग पहिचान नै नभएका मधेशी दलितहरू हुन् । २०५८ सालको जनगणना अनुसार मधेशी दलित समुदायको जनसंख्याको कुल जनसंख्याको ५% ओगटेको छ ।

जसको ९०% दलित मधेशीहरु गरिबीको रेखामुनि रहेको र स्थानीय स्रोत र साधनबाट बञ्चित भएको छ ४४% मधेशी दलितहरु भूमिविहिन रहेका छन् । सांस्कृतिक र भाषिक रुपमा धेरै धनी रहेका यी मधेशी दलितहरु कूल मधेशी जनसंख्याले २१% मात्र साक्षर रहेको देखिन्छ । श्याम र गौर दुवै वर्णका मधेशी दलितहरु राज्यको यिनीहरु संस्कृतिलाई संरक्षण नगरेपछि उनीहरुको संस्कृति लोप भइरहेको छ । राज्यले स्थानीय भाषामा शिक्षाको व्यवस्था गरेपनि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको कारणले त्यो धोको पूरा हुन सकेको छैन, (दलित समुदाय मधेशी महासंघ, २०६८) ।

कुनै पनि देशको विकासमा शिक्षाले महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको हुन्छ । त्यसमा पनि शिक्षा प्रणालीमा प्राथमिक शिक्षाको ज्यादै ठूलो महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । किनकि 'जग बलियो भयो भने घर बलियो हुन्छ' भन्ने भनाईबाट यो कुराको पुष्टि हुन्छ । उच्च शिक्षाको आधारसिला प्राथमिक शिक्षालाई निःशुल्क र सर्वसुलभ बनाउनका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएको भएपनि धेरै मधेशी दलितहरुका बालिकाहरु विद्यालय गएका छैनन् । केही मात्रामा विद्यालयमा गएपनि विभिन्न कठिनाईले विचमै विद्यालय छाडेको देखिन्छ र कक्षा उतीर्ण हुनुको संख्या कमै छ । यो समुदायको शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक स्थितिको बारेमा कमैमात्र अनुसन्धानहरु भएको पाइन्छ । त्यसैले आज मधेशी दलित समुदायको यथार्थ वस्तुस्थितिको चित्रण गर्नु नितान्त आवश्यक छ । त्यसकारण मधेशी दलित समुदायको यथार्थ वस्तुस्थितिको चित्रण गर्नु र प्रेरणा दिनु शिक्षामा पनि उनीहरुको सहभागिता जनाउन विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरु संलग्न गर्न नितान्त आवश्यक छ । त्यसकारण माध्यमिक मधेशी दलित बालिकाहरुको शिक्षामा सहभागिता भने तराईका मिथिला अञ्चलको सप्तरी जिल्ला युगौंयुग देखि बसोबास गर्दै आएका मधेशी दलितहरुका बालकालिकाहरु केकति शिक्षामा सहभागीता जनाएका छन् भन्ने कुरालाई आधार बनाई यस शीर्षकको बारेमा गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धान गरिएको छ ।

वास्तवमा भन्ने हो भने कुनै पनि देशको विकासको लागि शैक्षिक जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । देश तब शिक्षित र विकसित हुन्छ जब जनताहरु शिक्षित हुन्छ ।

जसका लागि देशको शिक्षा लगायत अन्य तहहरूमा पनि मधेशी दलितहरूलाई सहभागिता गराउन जरुरी छ । जसरी विरुवाको विकास गोडमेलद्वारा हुन्छ, त्यसरी नै मानिसको विकास शिक्षाद्वारा हुन्छ भने शिक्षाविद्हरू भन्दछन् । यी दलितहरूमाथि कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरी शिक्षामा सहभागिता गराएर सिङ्गो देशको मद्दत गर्न यो अनुसन्धानले केही मद्दत गर्नेछ ।

१.२ समस्याको कथन

यो अध्ययन सप्तरी जिल्लाको विद्यालयमा अध्ययनरत मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक पहुँचको लेखाजोखा गर्नु रहेको भएतापनि प्रस्तुत अध्ययनले विद्यालयहरूमा मधेशी दलित बालिकाहरू के कति मात्रामा विद्यालय गएका छन् ? विद्यालयहरूमा मधेशी दलित बालिकाहरू विद्यालय पठाउन र नपठाउनुका कारण के हुन् ? विद्यालयहरूमा मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक अवस्था के छ ? विद्यालयहरूमा मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक पहुँचमा सुधार ल्याउन के-के प्रयास भएका छन् ? प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गयो ।

प्राथमिक तहमा दलित बालिकाहरूको सहभागिता सकारात्मक भएतापनि निम्न माध्यमिक तहमा तथा माध्यमिक तहमा पुग्दा उनीहरूको सहभागिता निराशाजनक अवस्था पाईन्छ । परीक्षामा उत्तीर्ण संख्या, सिकाई उपलब्ध स्तर दलितको न्यून एवं गैर दलित विद्यार्थीहरूमा समान नभई व्यापक फरकपन छ भन्ने गुनासो रहेको पाईन्छ ।

यस सन्दर्भमा उक्त परीक्षाको औसत सिकाई उपलब्धि के छ ? लेखाजोखा गर्ने, दलित र गैर दलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिको स्थिति पत्ता लगाउने साथै तुलना गर्ने, दलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि अभिवृद्धि गर्न के उपायहरू सुझाउन सकिन्छ ? जस्ता महत्वपूर्ण एवं सान्दर्भिक सवालहरूको जवाफ खोज्नु नै यस अध्ययनलाई समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

कुनै पनि क्षेत्रमा गरिने अध्ययन तथा अनुसन्धानको उक्त क्षेत्रमा आ-आफ्नो औचित्य रहेको हुन्छ । यो अध्ययन गरिएको हुँदा शैक्षिक क्षेत्रमा यस अध्ययनको औचित्य एवम् महत्व रहेको छ ।

अध्ययनको औचित्यता सम्बन्धी भन्नुपर्दा अहिलेको विज्ञान तथा प्रविधिको युगमा एकदमै महत्वपूर्ण देखिन्छ । अहिले प्रविधिको मद्दतले संसारलाई एकदमै सानो बनाएको छ । अहिले आएर विश्वभरका मानिसहरु कुनै पनि स्थान, व्यक्ति, संस्कृति र अरु पक्षहरुको सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्न सक्षम भएका छन् । मानव अधिकारवादीहरुको विचारमा अहिले उपलब्ध भएका प्रविधिहरुको मद्दतले केही व्यक्तिहरु धेरै व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध राखी विकसित देशहरुमा सम्बन्ध विस्तार तर्फ गरिरहेका छन् । त्यो सबैको लागि बराबरी उपलब्धिको रूपमा देखा परेको छ ।

यो अध्ययन सप्तरी जिल्लाको विद्यालयमा अध्ययनरत मधेशी दलित बालिकाहरुको शैक्षिक पहुँचको लेखाजोखा गर्नुका साथै यस समुदायका बालिकाहरुलाई बढी भन्दा बढी शिक्षामा सहभागि गराउन र शिक्षाको उज्यलो धाम बाट कुनै वर्ग समुदाय बञ्चित नरहुन् र शिक्षालाई आफ्नो अधिकार बुझी सो सम्बन्धित विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानको निकै नै महत्व देखिन्छ र त्यो आवश्यक पनि देखिन्छ ।

यसका अलावा दलित बालिकाहरुको सिकाई उपलब्धिलाई अभिवृद्धि गर्नका निम्ति कार्यरत शैक्षिक नीति निर्माता, पाठ्यक्रम निर्माता, परीक्षा व्यवस्थापनका संचालनकर्ता सरकारी एवम् गैरसरकारी संघसंस्था, स्थानीय निकाय आदिलाई थोर बहुत शैक्षिक सूचनाको उपलब्ध गराउन यस शोधले सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको छ । अगामी दिनमा यस विषयसँग सम्बन्धित अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानकर्ताको निम्ति सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा समेत मद्दत पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ । साथै शिक्षण सिकाई

क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन सरोकारवालाहरूलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा समेत राखिएको छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

१. मधेशी बालिकाहरूको शैक्षिक क्रियाकलापमा संलग्नताको स्थिति पत्ता लगाउने ।
२. मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको खोजी गर्नु ।
३. मधेशी दलित बालिकाहरूको सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोण पहिचान गर्नु ।
४. मधेशी दलित बालिकाहरूले भोग्नु परेका समस्या पत्तालगाई समाधानका उपायहरू खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

यस अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि निम्नलिखित प्रश्न राखिएको छ :

१. विद्यालय तहमा मधेशी दलित बालिकाहरूको संख्यात्मक स्थिति कस्तो छ ?
२. दलित मधेशी बालिकाहरूको शैक्षिक पहुँच कस्तो छ ?
३. विद्यालय तहमा मधेशी दलित बालिकाहरूको विद्यालय नजानुका कारणहरू के-के हुन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

दलित विद्यार्थीहरूको घरमा जाँदा उनीहरूसँग दुई दिनको गर्दाखेरि स्थलगत अन्तर्वार्ता, अवलोकन आदि गरिएको छ । अध्ययन कार्य गर्दाखेरि सम्पूर्ण क्षेत्रमा अध्ययन गर्न असम्भव र आवश्यक स्रोत साधनको अभावहुने भएकोले अध्ययनको जटिलतालाई मध्यनजर गरेर निश्चित सीमाभित्र रही अध्ययन कार्य गरिएको छ । यो अध्ययन तराईका गाउँमा बसोवास गर्ने मधेशी दलितहरू मुसहर, बाँतर, खत्वे, डोम, चमार, दुसाध, तत्मा आदिमा सीमित रहेको छ ।

मधेशी दलितहरुको पहुँच सम्बन्धि प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तहमा उनीहरुको वर्तमान अवस्था, शैक्षिक उपलब्धि, उनीहरुको संख्यात्मक विवरण, विद्यालयमा उपस्थितीको अवस्था, स्थान क्रम, मधेशी दलित र गैर दलित बीच तुलनात्मक अवस्था आदिमा मात्र सीमित रहेको छ । शैक्षिक शत्र २०७१/७२ को शैक्षिक गतिविधिमा आधारित रहेको छ । सीमित स्रोत साधनमा यो अध्ययन गरीएकोले यस अध्ययनका निष्कर्षहरुलाई यो जिल्ला लगायत देशको विभिन्न भू-भागमा रहेको मधेशी दलितहरुको सामान्यीकरण गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुतकर्ता एक विद्यार्थी भएकोले सीमित स्रोत र खर्चमा कार्य पूरा गर्नु पर्ने भएकोले सप्तरी जिल्ला अन्तर्गत पर्ने विभिन्न विद्यालयहरुमध्ये ४ गा.वि.स का कक्षा १ देखी १० सम्मका मधेशी दलित विद्यार्थीहरुमा सीमित रहेको छ । विद्यालय छनोट गर्दा प्रत्येक गा.वि.स बाट १/१ ओटा गरी जम्मा ४ ओटा विद्यालय छनौट गरिएकोले यो अध्ययन ४ ओटा विद्यालयमा सीमित रहेका छन् ।

प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता अध्ययन गर्न सप्तरी जिल्लाको विद्यालयमा अध्ययनरत मधेशी दलित बालिकाहरुको शैक्षिक पहुँचको लेखाजोखा गर्नुका साथै यस समुदायका बालिकाहरुलाई बढी भन्दा बढी शिक्षामा सहभागि गराउन र शिक्षाको उज्यलो धाम बाट कुनै वर्ग समुदाय बञ्चित नरहुन् र शिक्षालाई आफ्नो अधिकार बुझी सो सम्बन्धित विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानको निकै नै महत्व देखिन्छ र त्यो आवश्यक पनि देखिन्छ ।

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि शोध अनुसन्धान कार्यलाई निचोडमा पुऱ्याउन पूर्व स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तको आधार लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसै स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तमा आधारित कुनै पनि नयाँ तथ्यहरु विश्वसनीय र वास्तविक हुन्छन् । यो एउटा निरन्तर प्रक्रिया पनि हो । यसरी अनुसन्धानबाट पत्ता लगाइएका तथ्य कुराहरु सिद्धान्तहरुबाट प्रमाणित भएको हुनुपर्दछ । यी मान्यता र तथ्यको सहयोगबाट नै कुनै नयाँ मुद्दा र समस्याको समाधानको विकल्पहरु खोज्न सम्भव र सान्दर्भिक हुन्छ । जसले शोधकर्तालाई खोजी गर्न बाँकी समस्याहरुको वारेमा आफ्नो अध्ययनलाई केन्द्रित गराउने अवसर प्राप्त हुन्छ । तसर्थ मैले अनुसन्धानको क्रममा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधग्रन्थ आदिको संक्षिप्त विवरणलाई आफ्नो अध्ययनसँग दाँजेर प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अधिकांश अध्ययनहरुले प्राथमिक शिक्षकको तालिमको प्रभावकारितालाई विद्यार्थी उपलब्धिसँग दाँजेको तर शिक्षकको कक्षाकोठा व्यवस्थापन पक्षलाई वस्तुगत ढङ्गले नहेरेको हुनाले यस शोध कार्यसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित साहित्य कमै छन् । तथापि अध्ययनको सन्दर्भमा उपयोगी हुने र यस अध्ययनलाई थप सहयोग गर्ने केही साहित्यहरु र त्यसका निष्कर्षहरुले समेत यस अध्ययनलाई मार्गदर्शन पुग्ने हुँदा केही अध्ययनहरुको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

मधेशी दलित बालिकाहरुको शिक्षामा सहभागिता सम्बन्धी अहिलेसम्म केही अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ, तर सम्पूर्ण दलित विद्यार्थीहरुको शिक्षामा सहभागिता सम्बन्धी समय समयमा विभिन्न ठाउँहरुमा अध्ययन अनुसन्धानहरु भएको गरिएको छ,

ती अनुसन्धानहरुमा देखिएका कमिकमजोरीहरु हटाउन सुधार गर्न र ती अध्ययनहरुले उठाउन नसकेका मुद्दाहरुलाई यस अनुसन्धानमा समेटिएको छ । किनकि यो भन्दा माथिका अध्ययनहरुले उठाउन नसकेका समस्याहरुले मलाई प्रस्तुत विषयमा अध्ययन गर्न प्रेरित गरेकोले म यो अनुसन्धान । यो भन्दा पूर्व गरिएको अनुसन्धानले मलाई समस्याको बारेमा परिचय गराउन अध्ययनको उद्देश्यहरु निर्धारण गर्न, यस अध्ययनको औचित्य र सिमा निर्धारण गर्नुका साथै अनुसन्धानको ढाचा तयार गर्न अनुसन्धानको लागि नमुनाहरु छनौट गर्न, सुचनाहरु संकलन गर्न औजारहरु खुल्ला प्रश्नावलीहरु, असंरचित अन्तरवार्ता, र सहभागितात्मक अवलोकन फारमको निर्माण गर्नमा पनि प्रत्यक्ष गर्नुका साथै सुचनाहरु संकलन गर्ने तरिकाहरुमा आवश्यक निर्देशन सहयोग गर्दै संरचनाहरु विश्लेषण गर्न र अनुसन्धानको सारांश निकाल्न र अध्ययनको अन्तमा देखिएका समस्याहरुलाई निराकरण गर्नका लागि आवश्यक सुझावहरु प्रस्तुत गर्न निरन्तर सहयोग गरेकोले म प्रस्तुत विषयमा अनुसन्धान गर्न सुरु गरिएको छ ।

विगतले वर्तमानलाई मार्गदर्शन गर्छ । विगतमा भए गरेका कार्यहरुको लेखाजोखा गरि वर्तमानका लागि कार्यतर्जुमा गर्नु वढी सान्दर्भिक हुन्छ । यसैले कुनै पनि अनुसन्धान कार्यको लागि सम्बन्धित सामाग्रीहरुको अध्ययन र समीक्षा एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । पूर्व साहित्यको समीक्षावाट अध्ययन कर्ताले अध्ययन अनुसन्धान गर्न बाँकी रहेको विषय वा क्षेत्रमा जानकारी लिने, नयाँ विषयवस्तु खोज्ने र त्यस्ता विषयवस्तुको बारेमा गहिराइमा पुग्ने प्रयास गर्दछ । यस अध्ययन संग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधग्रन्थ आदिको संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सप्तरी जिल्लाका प्राथमिक विद्यालयमा मधेशी दलित बालिकाहरुको सहभागिता अन्तर्गत शैक्षिक जनचेतनाको कमि भएकोले जनचेतना कार्यक्रम गराई माथिल्लो कक्षामा पढ्ने प्रोत्साहन गर्नुपर्ने, छोराछोरीमा भेदभाव नगरी विद्यालय पठाउनुपर्ने, शिक्षा प्रतिको नकारात्मक धारणा हटाउनु पर्ने, सामाजिक रुपमा विभिन्न संगठनले दलितको वकालत गर्नु पर्ने, मधेशी, दलितलाई मासिक भत्ता दिनुपर्ने, मातृ भाषा

अनुसार पाठ्यपुस्तक बन्नुपर्ने, शिक्षक विद्यार्थी विद्यालयमा भेदभाव हटाउन प्रयास गर्नु पर्ने र विद्यालयमा भौतिक वातावरण बनाउनुपर्ने सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

महिलाको भूमिका अन्तर्गत महिलाहरूले पुरुषको दाँजोमा कामहरू धेरै गर्छन् तर ती सबै कामहरू ओभरलमा पारिएका हुन्छन् । यसैले गर्दा आर्थिक वृद्धिदर तय गरिने, उत्पादनको नाप लिने जस्ता कामको सूचक बनाउने कार्यमा यसले महत्व पाएको हुँदैनन् । फलस्वरूप वार्षिक आयको निर्धारण गर्ने कार्यमा नै असर पारिरहेको छ । यस प्रकार विकासको स्थिति हेर्ने र आर्थिक स्थितिको आँकलन गरिने परिपाटी अपनाउनाले पनि हाम्रो प्रति व्यक्ति आय कम हुन पुगेको हुन सक्छ । यस्तो हचुवा प्रकारको मापन कार्यले गर्दा देशका विकासको लागि तयार पारिएका योजना ती योजनाको कार्यान्वयनमा समेत नराम्रो असर पारिरहेका हुन्छन् । यस्ता कुराहरूलाई पनि अर्थशास्त्रीहरूले चासोको विषय बनाएका हुँदैनन् । किन अर्थशास्त्रका क्षेत्रहरूलाई पुरुष पक्षीय बनाएर आर्थिक व्यवस्थापनका कार्यहरू गराएका हुन्छन् ? यस्ता कुराहरू धेरै विचारणीय छन् ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई निचोडमा पुर्याउन पूर्व स्वीकृत सिद्धान्तको आधार लिनु पर्ने हुन्छ । पूर्वस्वीकृत सिद्धान्तमा आधारित कुनै पनि तथ्यहरू विश्वसनीय र वास्तविक हुन्छन् । अनुसन्धानवाट पत्ता लगाइएका कुराहरू स्थापित सिद्धान्तवाट प्रमाणित भएको हुनुपर्छ । यस्ता मान्यताप्राप्त तथ्यांकहरूको सहयोगवाट नयाँ समस्याको समाधानका लागि विकल्पहरू खोज्नु सजिलो हुन्छ । समाजमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने क्रममा सरोकारवाला पक्षहरूमा उत्प्रेरणा जगाउन आवश्यक पर्दछ । यसले हरेक व्यक्तिको काममा जोस, जागर, उत्साह, मनोबल बढ्छ भन्नु स्विकृत मान्यता भएकोले उत्प्रेरणा सम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई यस अनुसन्धान कार्यमा उपयोग गर्नु उचित हुने देखिन्छ ।

मानिसका प्रशस्त इच्छा, आवश्यकता, चाहना हुने गर्दछन् । एक आवश्यकताको परिपूर्ति हुन साथ अर्को आवश्यकता तुरुन्त प्रकट हुन्छ । तर आवश्यकताको पूर्ण परिपूर्ति कहिल्यै पनि हुन सक्दैन । मानिसमा पूरा नहुने अनगिन्ती इच्छा, चाहना हुन्छन् जसलाई निश्चित स्वरूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । निम्न तहका धेरै आधारभुत आवश्यकताको परिपूर्ति पश्चात प्राथमिकताका क्रममा उच्चस्तरका आवश्यकताहरु परिपूर्ति गर्न व्यक्ति उत्प्रेरित हुँदै जान्छ । उसले मानिसका आवश्यकताहरुलाई निम्न पाँच श्रृंखलाहरुमा वर्गीकरण गरेका छन् । (क) शारीरिक आवश्यकता (ख) सुरक्षाको आवश्यकता (ग) सामाजिक आवश्यकता (घ) आत्मसम्मानको आवश्यकता (ङ) आत्मवोध वा आत्मानुभूति (वाग्ले, २०६४) उनको प्रेरणाको सिद्धान्तलाई उक्त परीक्षामा दलित एवं गैर दलित विद्यार्थीहरुको सिकाई उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न व्याख्या एवं विश्लेषण गर्न उपयोग गरिएको छ ।

उत्पीडीतहरुका लागी शिक्षण कला प्रतिपादन गरेका थिए । यस सिद्धान्तमा फ्रेरेले गरीब शोषित पिडित र निमुखाको हित अनुकूल प्रौढहरुलाई साक्षर बनाउन उनीहरुमा सक्रिय सहभागिता बढाउनु पर्छ भन्ने रहेको छ । वहाँले सहभागीतामूलक र तार्किक छलफलमूलक शिक्षण प्रक्रिया सञ्चालनमा ल्याइनु पर्ने धारणा रहनुको साथै लिखित परीक्षालाई गौण गरी वास्तवमा व्यवहारमा आएको परिवर्तनलाई हेरेर मूल्याङ्कन गर्ने परि पाटी बसाल्नु रहेको छ । यस सिद्धान्तले अध्ययनको क्रममा सहभागी मधेशी दलित उत्पीडीतहरुको शैक्षिक पहुँच, अवस्थामा सुधार ल्याउन उनीहरुको सक्रिय सहभागिता बढाउनका लागी यस सिद्धान्तको उपयोग गर्न सकिन्छ । (फ्रेरे, पाउलो १९७०)

यस अध्ययनको उद्देश्य अनुसार विद्यालयमा उपलब्ध साधन, श्रोत, कार्यक्रम, अनुभव उपलब्धि, अभिभावकको चेतना, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक एवं सांस्कृतिक आदि जस्ता पक्षहरुमा केन्द्रित रही कार्लमार्क्सको द्वन्द्व सिद्धान्त, म्याक्स वेबरको सामाजिकका विभेदीकरणको सिद्धान्त, अब्राहम मास्लोको उत्प्रेरणाको सिद्धान्तलाई मुख्य सैद्धान्तिक ढाँचाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामाजिक विभेदीकरणको मुख्य कारण पुँजी हो । उनका अनुसार उत्पादन र वितरणमा रहेको पहुँचमा असमानताले विभेदीकरणलाई उच्च स्थानमा पुऱ्याएको हुन्छ । सिंगो सामाजिक अवस्थाको स्वरूपमा परिवर्तन ल्याउने आधार वर्ग संघर्ष हो । वर्ग संघर्षको सिद्धान्त अनुसार समाजमा विभिन्न वर्गहरू रहेका हुन्छन् । सामाजिक यी परस्पर विरोधी वर्गहरू बीच आ-आफ्नो स्वार्थलाई लिएर सामाजिक संघर्षको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । यस अन्तरगत शोक्षित, श्रमिक वर्ग र पुँजीपति वा शोषकवर्गहरू बीच उत्पादन, वितरणका साधनहरूमा स्वामित्वको सम्बन्धमा वर्गीय आधारमा सधैं सामाजिक द्वन्द्व हुने गर्दछ (शर्मा, २०५८ मा उद्धृत) । यस सिद्धान्त अनुसार सप्तरी जिल्लाको उक्त परीक्षामा मधेशी दलित एवं गैर दलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ । यसर्थ कसरी आर्थिक असमानताका कारण दलित गैरदलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा प्रभाव पर्दछ भन्ने पक्षहरूको बारेमा पनि चर्चा एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

समाजमा शक्तिको वितरण केही फरक ढंगले भएको पाईन्छ । उनका अनुसार समाज शक्ति, सम्पत्ति, प्रतिष्ठा, प्राप्तिका लागि व्यक्ति व्यक्ति बीच आपसी खिचातानी भइरहेको हुन्छ । उनी के दावी गर्दछन् भने व्यक्ति वा समाजको आर्थिक अवस्थासको सामाजिक प्रतिष्ठा वा स्तरसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । धार्मिक मान्यता सहितको यस्ता अवस्थाले असधारण समाजको निर्माण गर्दछ । यसरी आपसी खिचातानीबाट प्राप्त भएको विभेदीकरणमा परिवर्तन ल्याउन साथ सामाजिक विभेदीकरणमा पनि परिवर्तन आउँदछ (रेग्मी, २०६४ मा उद्धृत) । यस सिद्धान्तलाई सप्तरी जिल्लाको उक्त परीक्षामा दलित एवं गैर दलित विद्यार्थीहरूको सिकाई उपलब्धिको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नमा उपयोग गरिएको छ ।

२.३ पुनरावलोकनको शैक्षिक उपादेयता

अनुसन्धानकर्ताको अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको समिक्षाले मधेशी दलित बालिकाको शैक्षिक अभियानले सोचेजस्तो समाजमा मधेशी दलित बालिकाको स्तरमा सुधार नल्याएको तथा बालिकाको अभिभावकद्वारा जहिलेपनि अपहेलित हुनु परेको छ ।

विकासको आर्थिक मेरुदण्डलाई उपार्जन गर्ने विद्यालय तहमा मधेशी दलित मधेशी गैरदलितबाट जहिले पनि अपमानित र मूल्याङ्कनहिन भएको छ । जुन रूपमा शैक्षिक अभियानले दिनुपर्ने फाइदा हो त्यो दिन सकेको छैन । यस परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाले बालिका तथा सरोकार वाला पक्षहरूमा के कस्तो प्रभाव परेको छ भनेर हालसम्म अध्ययन नभएको पाइएकोले यस शीर्षकलाई अध्ययनको विषयवस्तु बनाइएको छ । जसले यो वर्गमा सुधार हुने मौका उपलब्ध गराउँदछ । यस अध्ययनले मधेशी दलित बारेमा जानकारी राख्ने सवैलाई सहयोग पुऱ्याउने विश्वास लिइएको छ ।

यस सिद्धान्त अनुसार सप्तरी जिल्लाको उक्त परीक्षामा दलित एवं गैर दलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ । यसर्थ कसरी आर्थिक असमानताका कारण दलित गैरदलित विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा प्रभाव पर्दछ भन्ने पक्षहरूको बारेमा पनि चर्चा एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

आपसी खिचातानीबाट प्राप्त भएको विभेदीकरणमा परिवर्तन ल्याउन साथ सामाजिक विभेदीकरणमा पनि परिवर्तन आउँदछ (रेग्मी, २०६४ मा उद्धृत) । यस सिद्धान्तलाई सप्तरी जिल्लाको उक्त परीक्षामा दलित एवं गैर दलित विद्यार्थीहरूको सिकाई उपलब्धिको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नमा उपयोग गरिएको छ ।

मधेशी दलितहरूको शैक्षिक अवस्थालाई सुधार गर्नका लागि फ्रेरेको सिद्धान्तले स्थानीय वातावरण अनुसार सिकाउन, सिकाइ सम्बन्धि समस्याहरूको सामाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्न यस अनुसन्धानको क्रममा सहयोग गरेकोले यस सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ ।

सिकाइ उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूजस्तै विद्यालयका गतिविधिहरू, पारिवारिक अवस्थाहरू, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक तत्वहरूले प्रभाव पारेको हुन्छ । बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गराउनको लागि विभिन्न तत्वहरूसँग सामन्जस्य गराई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्पन्न गर्न सकेमा निश्चित रूपले आशा अनुरूपको सिकाइ उपलब्धि प्राप्त हुन्छ । उक्त शैक्षिक तथा सैद्धान्तिक खाकाबाट शोधकर्तालाई सहयोग प्राप्त हुन पुगेको छ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

अध्ययन तथा अनुसन्धान एउटा महत्वपूर्ण एवम् जटिल वैज्ञानिक कार्य हो । नयाँ ज्ञानको खोजी गर्नु अनुसन्धानको उद्देश्य हो । यसले कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्या, घटना, परिघटनाको बारेमा विस्तृत जानकारी दिई निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्दछ । कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्याका बारेमा अध्ययन गर्दा त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जानकारीहरूलाई सहज र सरल तरिकाबाट सत्यतथ्य तथ्याङ्क प्राप्त गरी सोही आधारमा निष्कर्ष तथा सारांश निकाली उपलब्धिपूर्ण खोज अनुसन्धान बनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

अनुसन्धान कार्यबाट अपेक्षित उद्देश्य पूरा गर्न निश्चित प्रक्रिया तथा तरिकाहरू अपनाइन्छ, जसलाई अध्ययन विधि भनिन्छ । निर्धारित विधि तथा प्रक्रिया एवम् तरिका विना सञ्चालन गरिएको अध्ययन अपूरो एवम् अपूर्ण अनुसन्धान हुने हुन्छ र त्यसबाट प्राप्त नतीजा पनि अर्थपूर्ण एवम् उद्देश्यमूलक नभई पूर्णतः गलत हुन जान्छ । तसर्थ अध्ययनका निम्ति विधि पूर्व निर्धारित गरिनु पर्दछ । यस अध्ययनलाई सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने जानकारी एवम् तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न अध्ययन विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान समस्याको वस्तुगत विश्लेषणको लागि अपनाइएको विस्तृत कार्यविधिको रूपरेखा निर्धारण गर्नु नै अनुसन्धानको ढाँचा हो । कुनै पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यका लागि हालसम्म प्रचलित पद्धतिहरूमा गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिहरू पर्दछन् । त्यसकारण यस अनुसन्धानमा पूर्व निर्धारित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न गुणात्मक, परिमाणात्मक र मिश्रीत ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या

यस अध्ययनको लागि सप्तरी जिल्ला अन्तर्गतका सम्पूर्ण सामुदायिक विद्यालयहरु र ती विद्यालयहरुसँग सम्बन्धित अभिभावकहरु, प्र.अ.हरु, शिक्षकहरु एवम् अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरु यस अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा रहेका छन् ।

३.३ नमुना छनोट प्रक्रिया

अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अनुसन्धान कार्यका लागि अवलोकन तथा विश्लेषण गरी छनोट गरिएको जनसंख्याको सानो अनुपातलाई नमुना भनिन्छ र यसको छनोटलाई नै नमुना छनोट प्रक्रिया भनिन्छ । अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरु सम्पूर्ण जनसंख्याबाट लिनुपर्ने हुन्छ । सम्पूर्ण जनसंख्याको सूचना संकलन गर्न स्रोत साधन, समय र क्षमता आदिको दृष्टिकोणले सम्भव हुँदैन । जनसंख्याभिन्न पनि विभिन्न विशेषता भएका समूहहरु रहेका हुन्छन् । त्यस्ता समूहलाई प्रतिनिधित्व गरी सम्पूर्ण जनसंख्याबाट सानो संख्या निर्धारण गरी सूचनाको संकलन गर्नुपर्छ । जसलाई नमुना छनोट प्रक्रिया भनिन्छ ।

यस अध्ययनमा नमुना छनोटका लागि सप्तरी जिल्लाको ११४ ओटा गा.वि.स. मध्ये मधेशी दलितहरुको बाहुल्यता रहेका ४ ओटा गा.वि.स.हरु चण्डोल, रायपुर, सोनरापकरी र बकधुवा गा.वि.स. नमुनाको आधारमा छनोट गरिएको छ । यी गा.वि.स.हरुबाट विद्यालय र विद्यार्थीहरु, उत्तरदाता अभिभावकहरु, शिक्षकहरुको छनोट, कक्षा अवलोकन र प्राप्ताङ्क संकलन फारमद्वारा बार्षिक परीक्षाको प्राप्ताङ्क निम्न किसिमबाट गरिएको छ ।

उपरोक्त नमुना छनोटलाई निम्न अनुसारको नमुना छनोट तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

३.३.१ विद्यालयको छनोट

मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको शैक्षिक तथ्याङ्क संकलन गर्नको लागि प्रत्येक ४ ओटा गा.वि.स. बाट १/१ ओटा विद्यालयहरू संभावनायुक्त नमुना छनोट विधिबाट गरिएको छ । जसमा १/१ ओटा मा.वि. गरी कुल ४ ओटा सरकारी विद्यालयहरूको छनोट संभावनायुक्त नमुना छनोट विधि द्वारा नमुना छनोट गरिएको छ ।

विषय वस्तु	जम्मा जनसंख्या	नमुना जनसंख्या	नमुनाको आधार
विद्यालय	४०	२४	अवलोकन
तालीका	१/१ ओटा मा.वि.	४ ओटा विद्यालय	

३.३.२ शिक्षकको छनोट

छनोट गरिएका प्रत्येक विद्यालयबाट दुई-दुई जना पर्ने गरी $४ \times ६ = २४$ जना शिक्षकलाई अन्तर्वाताका लागि संभावनायुक्त नमुना छनोट विधिबाट गरिएको छ ।

३.३.३ प्र.अ. को छनोट

छनोटमा पर्ने प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ. गरी $४ \times १ =$ जम्मा ४ जना प्र.अ.हरूलाई उद्देश्यमूलक नमुनाका रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.३.४ विद्यार्थीको छनोट

उक्त गा.वि.स. हरूका विद्यालयमा अध्ययनरत प्रत्येक तहका विद्यालयबाट १० जना पर्ने गरी $४ \times १० = ४०$ मधेशी दलित विद्यार्थीहरूलाई संभावनायुक्त नमुना छनोट विधि द्वारा नमुना छनोट गरिएको छ ।

३.३.५ अभिभावकहरुको छनौट

यस अनुसन्धानकर्तालाई आवश्यक सूचना संकलन गर्नका लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यार्थी प्रत्येक विद्यालयका विद्यार्थीका $४० \times १ = ४०$ जना अभिभावकहरुलाई उद्देश्यमूलक नमुना विधिद्वारा छनौट गरिएको छ । उत्तरदाताको रूपमा अन्तर्वाता लिइएको छ । घरमूलीको रूपमा यस अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ताको प्रश्नको जवाफ दिन सक्ने पुरुषलाई लिइएको छ । पुरुष नभएका केही घरमा महिलासँग पनि अन्तर्वाता लिइएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरु

तथ्याङ्कहरु जहाँबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्यस क्षेत्रलाई तथ्याङ्कको स्रोत मानिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृतिअनुसार तथ्याङ्क प्राप्त हुने स्रोतहरु फरक-फरक हुन सक्छन् । यस अनुसन्धानका लागि निम्न अनुसार २ प्रकारका स्रोतहरु प्राथमिक र सहायक उपयोग गरिएको छ ।

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

अनुसन्धानकर्ताद्वारा पहिलो पटक संकलन र प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कहरुलाई प्राथमिक स्रोत भनिन्छ । प्रथम पटक नै अनुसन्धानकर्ताले संकलन गर्ने भएकोले तिनीहरुको ब्याख्या विश्लेषण गर्ने अधिकार पनि अनुसन्धानकर्ताकै रहने गर्दछ । यस विधिमा अनुसन्धानकर्ताद्वारा अन्तर्वाता, प्रश्नावली तथा अवलोकन आदिको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्कका लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यालयहरुका प्र.अ., शिक्षक, एवम् विद्यार्थीहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी कक्षाकोठा व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरुका बारेमा प्रश्नावली गर्न लगाउनुका साथै विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वाता पनि लिइएको छ ।

कुनै पनि अध्ययन कार्यमा प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्कहरु बढी भरपर्दो र विश्वसनीय हुने हुँदा यस अध्ययनमा पनि प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्क संकलनमा बढी जोड दिइएको छ । यस अध्ययनमा मधेशी दलित केटाकेटी र उनीहरुका अभिभावक र शिक्षकहरूसँग

गरिएको अन्तर्वार्ता र प्राप्ताङ्क संकलन फारमबाट आउने सूचनाहरूलाई प्राथमिक सूचना मानिएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत

अनुसन्धानकर्ता आफैले संकलन नगरी अरुद्वारा संकलित प्रकाशित तथा अप्रकाशित जर्नल, रिपोर्ट, पत्रपत्रिका, चिठ्ठी पत्र तथा विभिन्न कार्यालयद्वारा प्रकाशित लेख तथा अभिलेख आदिको राम्रो अध्ययन गरी त्यसबाट आफूलाई चाहिने आवश्यक तथ्याङ्क तथा जानकारी द्वितीय स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । जसको क्रममा व्यक्तिगत दस्तावेज (जीवनगाथा, डायरी , चिठ्ठीपत्र, स्मरण, विद्यालयको अभिलेख, स्रोतकेन्द्र अर्न्तगत रहेका अभिलेखहरू तथा सार्वजनिक दस्तावेज शोध ग्रन्थहरू आदि पनि द्वितीय स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा द्वितीय स्रोतले वैधता र विश्वसनीयता बढाउन सघाउँछ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, प्रकाशित तथा अप्रकाशित प्रतिवेदन, जर्नल आदिलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

यस अध्ययनमा तथ्याङ्कको सहायक स्रोतको रूपमा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक तथ्याङ्क प्रकाशित पुस्तक, पत्र-पत्रिका, विद्यालयको उपस्थिति प्रतिशत र यस जिल्लाको जिल्ला शिक्षा कार्यालयको स्रोतहरू संकलन गरेर प्रयोग गरेको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

यस अध्ययनका लागि सर्वेक्षण गर्ने क्रममा अध्ययनका साधनहरूका रूपमा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली र अवलोकनका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । साथै अध्ययनलाई विश्वासिलो बनाउन अध्ययनकर्ताले नमुना छनोटमा परेका विद्यालयमा गई तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता

गुणात्मक अनुसन्धानको महत्वपूर्ण साधन अन्तर्वार्ता हो । अन्तर्वार्ताले कुनै विशिष्ट विषयमा एक वा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरु बीच छलफल गरी विचारहरुको संकलन गर्ने कार्य गर्दछ । अन्तर्वार्ताले किन ? कहाँ ? कसरी ? कस्तो ? जस्ता प्रश्नहरुको गहिराईमा पुगी खोजी गर्दछ । यसले अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि संरचित अन्तर्वार्तालाई आधार बनाएको छ । वर्तमान अवस्थामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था अध्ययनको लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ताका लागि अनुसूची ३ बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.२ प्रश्नावली

शैक्षिक क्षेत्रमा गरिने अनुसन्धानमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्ने विधिहरुमध्ये प्रश्नावली एक प्रमुख विधि हो । प्रश्नावली त्यस्तो साधन हो जसमा क्रमिक रूपमा प्रश्नहरु राखिएका हुन्छन् । यी प्रश्नहरु उत्तरदाताले आफैं भरी उत्तरहरु प्राप्त गर्छन् । यस अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरु संकलनका लागि प्रश्नावली बनाइएको छ । नमुना छनोटमा परेका अभिभावकहरु, प्र.अ. र शिक्षकहरूसँग क्रमशः अनुसूची ५ र ४ बमोजिमका छुट्टाछुट्टै प्रश्नावलीहरु भराई आवश्यक पर्ने जानकारी लिइएको छ ।

उत्तरदातासँग प्रश्न सोध्नु अगावै निश्चित विषयमा आधारित रहेर अन्तर्वार्ताका लागि निर्माण गरिएका प्रश्नहरुलाई यहाँ अन्तर्वार्ता प्रश्नावली भनीएको छ । यो प्रश्नावली यस अध्ययन कार्यमा मधेशी दलित विद्यार्थी, मधेशी दलित अभिभावक र शिक्षकहरुको लागि प्रयोग गरिएको छ । यस अन्तर्वार्ता प्रश्नावली मार्फत मधेशी दलित अभिभावक केटाकेटी र शिक्षकहरूसँग छुट्टाछुट्टै रूपमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । मधेशी दलित विद्यार्थीहरूसँग शिक्षा र विद्यालयप्रतिको धारणा, रुचि, विद्यालयको सुगमता, विद्यालयमा शिक्षक र गैरदलित विद्यार्थीहरुले उनीहरु प्रति गर्ने व्यवहार, शिक्षकले

विद्यार्थीलाई गर्ने उपचार , मधेशी दलित विद्यार्थीहरुमा हुने हिनताबोध, मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको कक्षामा बसाई, घरमा गर्नु पर्ने काम, आमाबाबुको उनीहरुप्रतिको भेदभाव, घरमा पढ्ने समय र पढ्ने वातावरण आदि बारे प्रश्न सोधिएको छ ।

शिक्षकहरूसँग मधेशी दलित केटाकेटीहरुको शैक्षिक अवस्था, विद्यालयले उनीहरुका लागि गरेको शैक्षिक व्यवस्था, छात्रवृत्ति, उनीहरुको शिक्षामा बाधक बनेका तत्वहरु मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई हेर्ने दृष्टिकोण आदि बारेमा प्रश्न सोधिएको छ । मधेशी दलित अभिभावकसँग उनीहरुको पेसा, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, वार्षिक आमदानी, परिवारको आकार, समाजमा उनीहरुको स्थान, शिक्षा र विद्यालयप्रतिको धारणा, खाद्यान्नको अवस्था र भु-स्वामित्वता आदि बारे प्रश्न सोधिएको छ ।

३.५.३ अवलोकन

अनुसन्धाकर्ता स्वयम् अनुसन्धानका लागि छनोट गरिएको स्थलमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर वस्तुस्थितिको सूक्ष्म जाँच गरी तथ्याङ्क संकलन गर्ने विधि हो । यस विधिमा अनुसन्धानकर्ता आफैले प्रत्यक्षरूपमा अवलोकन गरी तथ्याङ्क संकलन गर्ने भएकोले नतिजा भरपर्दो, विश्वसनीय र वैध हुन्छ । यसले अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धानको निष्कर्षमा पुग्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

मधेशी दलितहरुको शैक्षिक उपलब्धिको स्तरमा के कस्ता पक्षले प्रभावपारेका छन् भन्ने सन्दर्भमा विद्यालयहरुको अवलोकन गरिएको छ, जसमा विद्यालयको शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलाप र विधि, शिक्षकले दलित विद्यार्थी र गैर-दलित विद्यार्थीबीच गर्ने व्यवहार र दृष्टिकोण, दलित विद्यार्थीहरुको कक्षाकोठाको बसाइ र सहभागिता, दलित विद्यार्थीहरुमा हुने हिनताबोध र घरको अवलोकनमा दलितहरुको पारिवारिक, शैक्षिक र आर्थिक अवस्था, विद्यार्थीले खेल्ने समय र पढ्ने समय , आमाबाबुको शैक्षिक दृष्टिकोण र घरको वातावरणको अवलोकनमा गरिएको छ ।

साधन के	कस्ताई	किन	कहाँ छ
अवलोकन	विद्यालय समुदायको अभिभवाक लाईर छात्र, छात्रालाई	प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता पत्ता लगाउन	सप्तरी जिल्लाको चण्डौल, रायपुर, सोनरापकरी, बकत्रुवा गा.वि.स.मा.

३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि समस्या छनोट गरी प्रस्तावना पास गराई सकेपछि शोध निर्देशक श्री धर्मराज सिंहको प्रत्यक्ष निर्देशनमा सूचना संकलनका साधनहरु छनोट गरी जनसंख्याको नमुना समेत छनोट गरी नमुना छनोटमा परेका सप्तरी जिल्लाका विद्यालयहरु क्षेत्र अन्तर्गतका विद्यालयहरुमा स्वयं आफै उपस्थित भई प्राथमिक स्रोतको रुपमा विद्यालयको नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता, प्र.अ., शिक्षकहरूसँग प्रश्नावली तथा अवलोकन फाराम प्रयोग गरी विद्यालयको आवश्यक विभिन्न पक्षहरुको अवलोकन गरी प्राप्त भएका सूचनाहरुलाई क्षेत्र मै टिपोट गरी सूचना संकलन गरिएको छ । साथै प्राप्त भएका सूचनाहरुको गोपनीयता पनि कायम गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

अध्ययन अनुसन्धानको गहन एवम् महत्वपूर्ण अङ्गको रुपमा तथ्याङ्क विश्लेषणलाई लिइन्छ । प्राथमिक एवम् द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त हुन आएका तथ्याङ्कलाई क्रमबद्ध रुपमा राखी विश्लेषण गर्ने कार्यलाई अध्ययन अनुसन्धानको मुटुको रुपमा लिइन्छ ।

सप्तरी जिल्लाका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, कक्षाकोठाको अवस्था अवलोकन फारामबाट प्राप्त सूचनालाई तालिकीकरण गरी चरणबद्ध रुपमा व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । साथै तथ्याङ्कलाई

उपयुक्त शीर्षक एवम् उपशीर्षक अन्तर्गत राखी तिनको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषणको लागि वर्णात्मक, विवरणात्मक तथा तथ्याङ्कशास्त्रीय पद्धतिको प्रयोग गरी अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

परिच्छेद : चार नतीजाको छलफल

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा मुख्य शोध प्रश्न र उद्देश्यका आधारमा प्राप्त भएको तथ्याङ्क र सूचनाहरूलाई सिलसिलावद्ध रूपमा प्रस्तुतीकरण र छलफल गरिएको छ । यस परिच्छेदमा खास गरी नमुना तथ्याङ्क दाताका रूपमा रहेका शिक्षक, प्र.अ., विद्यार्थी, र विद्यालयको अवलोकनबाट प्राप्त सूचनालाई सिलसिलावद्ध प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

सामान्यतया नेपालमा दलित वर्गको शैक्षिक स्थिति कमजोर रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएको पाइन्छ । कमजोर आर्थिक र जनचेतनाको कमीले गर्दा विद्यालय जाने मधेशी दलित बालिकाहरूको संख्या ज्यादै कम पाइन्छ । त्यसैले दलितहरूको विद्यालय तहको शैक्षिक अवस्था के- कस्तो रहेको छ, के-कति कारणले उनीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको स्तर कस्तो छ र के-के पक्षहरूले प्रभाव पारेको छ भनी अध्ययन गर्नको लागि सप्तरी जिल्लाको सितापुर, जनडोल, रायपुर, बकधुवा गा.वि.स. का प्रत्येक गा.वि.स.बाट १/१ विद्यालय गरी कुल ४ ओटा सरकारी विद्यालयका मधेशी दलित बालिकाहरू, मधेशी दलित बालिका अभिभावकहरू र शिक्षकहरूलाई नमुनाको रूपमा लिई त्यहाँबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्कलाई विश्लेषण तथा व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.१ प्राथमिक तहमा मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक क्रियाकलापमा संलग्नताको स्थिति

चण्डौल गा.वि.स.का कुल विद्यालयहरूमध्ये यस अध्ययनमा परेका एउटा माध्यमिक विद्यालयबाट मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक पहुँचको स्तर बोध गराउने तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ । त्यस्तै जनडोल गा.वि.स.का कुल विद्यालय मध्ये १

ओटा विद्यालय नमुनामा छनौट गरिएको छ । त्यस्तै रायपुर र बकधुवा गा.वि.स.का कुल विद्यालयहरु मध्येबाट पनि १/१ ओटा विद्यालयहरु नमुनामा छनौट गरिएको छ ।

४.१.१. प्राथमिक तहका मधेशी दलितहरुको संख्यात्मक स्थिति विवरण

प्राथमिक तहको कक्षा १ देखि ५ सम्म शैक्षिक सत्र २०७१/०७२ मा नमुना छनौटमा रहेका ४ वटा विद्यालयहरुमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरु निम्नानुसार रहेको पाइयो । यस अध्ययनबाट ४ वटा प्राथमिक स्तरका कक्षागत दलित विद्यार्थीहरुका भर्ना संख्या हेर्दा सबभन्दा बढी दलित विद्यार्थीहरु रहेको पाइयो र सबभन्दा कम दलित विद्यार्थी बकधुवा रहेको देखिन्छ ।

४.१.२. मा.वि.र नि.मा.वि. तहका मधेशी दलित संख्यात्मक स्थिति विवरण नि.मा.वि. र मा.वि. तहमा अध्ययनरत शैक्षिक सत्र २०७०/०७१ का दलित विद्यार्थीहरुको तथ्याङ्क निम्नानुसार रहेको पाइयो । यस अध्ययनबाट अध्ययन छनौट का ४ वटा नि.मा.वि./मा.वि.हरुका दलित विद्यार्थीहरु भर्नाको दृष्टिकोणले सबभन्दा उच्च रहेको देखिन्छ भने सबभन्दा कम बकधुवा रहेको छ । गैर दलितको तुलनामा दलित विद्यार्थीहरु अत्यन्तै कम रहेको देखिन्छ ।

४.१.३. प्राथमिक तहमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत प्राप्ताङ्क विवरण

प्राथमिक तहको कक्षा १ देखि ३ सम्म ६०० पूर्णाङ्क र कक्षा ४ देखि ५ सम्म ७०० पूर्णाङ्क रहेअनुसार कक्षा १ देखि ४ सम्मका विद्यार्थीहरुलाई अन्तिम परीक्षामा कुनै एउटा विषय लागे तापनि कक्षा नचढाउने तर कक्षा ५ को अन्तिम परीक्षामा भने कुनै एउटा विषयमा अनुत्तीर्ण भए तापनि स्वतः कक्षा चढाइनु प्रवृत्ति रहेको पाइयो । साना कक्षाहरुमा कक्षा दोहर्त्याउने र कक्षा छाड्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न स्वतः कक्षा चढ्ने नियम लागु गर्नु पर्ने ठाउँमा प्राथमिक विद्यालयमा ठीक उल्टो नियम रहेको पाइयो ।

यस अध्ययनबाट ४ बाट प्राथमिक विद्यालयको कक्षागत प्राप्ताङ्क हेर्दा सबभन्दा बढी प्राप्ताङ्क कक्षा ३ को ५५.६६ प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा २ को ४५.५ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै चण्डौलसबभन्दा बढी प्राप्ताङ्क कक्षा ३ को ४६.३३ प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा १ को ३५.५ प्रतिशत रहेको छ । रायपुरे सबभन्दा बढी प्राप्ताङ्क कक्षा ५ को ६८ प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा २ को ४३.८३ प्रतिशत रहेको छ र श्री ज.क.उ.मा.वि बकधुवा सबभन्दा बढी प्राप्ताङ्क कक्षा १ को ५९.९९ प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा ४ को ३५.३४ प्रतिशत रहेको छ । जसको औसत प्राप्ताङ्क कक्षा १ को ४६.३६ कक्षा २ को ४५.६९ कक्षा ३ को ४९.८४ कक्षा ४ को ४३.२६ कक्षा ५ को ५२.२९ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१.४. प्राथमिक तहमा दलित मधेशी तथा गैर-दलित विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको औसत प्राप्ताङ्क विवरण

कुनै एउटा विषय लागे तापनि कक्षा चढाउने प्रवृत्तिले गर्दा कक्षा ५ को उपलब्धि सामान्यतया मध्यम खालको मान्न सकिन्छ । त्यसरी नै कक्षा ४ को औसत उपलब्धि कमजोर रहेको देखिन्छ । त्यस्तै कक्षा १, २ र ३ को उपलब्धि पनि मध्यम खालको रहेको देखिएको छ । नमुनामा परेको कुनै पनि विद्यालयका कुनै कक्षाका मधेशी दलित विद्यार्थीहरूले पनि प्रथम श्रेणी प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । कक्षामा एक दुई जना मधेशी दलित विद्यार्थीको उपलब्धि उच्च रहे तापनि अन्य धेरैको भने कम रहेको पाइएको छ । कक्षा ५ बाट अतीर्ण हुने मधेशी दलित विद्यार्थीमा धेरैलाई विषय लागेको अध्ययनका क्रममा देखिएको छ । समग्रमा भन्नु पर्दा मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको प्राथमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि न्यून रहेको पाइयो । प्रा.वि. तहमा दलित तथा गैर-दलित मधेशी विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

४.१.५. नि.मा.वि. र मा.वि. तहमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत प्राप्ताङ्क विवरण

नि.मा.वि.र मा.वि तहका दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धी पत्ता लगाउने सन्दर्भमा नमुनामा परेका सबै मा.वि हरुमा कक्षा ६ देखि १० सम्म पढाइ हुने मा.वि.हरु परेकाले उपलब्धि अकलाई एउटै तालिकामा देखाइएको छ । कक्षा ६ देखि ८ सम्मको नि.मा.वि तहको पाठ्यक्रम ७०० पूर्णाङ्कको रहेको र मा.वि. तहमा ८०० पूर्णाङ्कको पाठ्यक्रम रहेअनुसार कक्षा ८ मा जिल्ला स्तरीय परीक्षा हुने र कक्षा १० मा एस्.एल्.सी. बोर्ड परीक्षा हुने भएकोले अरु कक्षाका परीक्षा र बोर्ड परीक्षाको उपलब्धिबीच भिन्नता रहेको पाइएको छ ।

यस अध्ययनबाट ४ ओटा विद्यालयको कक्षागत प्राप्ताङ्क हेर्दा रायपुरे सबभन्दा वढी प्राप्ताङ्क कक्षा ८ को ८० प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा १० को २५ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै चण्डौलसबभन्दा वढी प्राप्ताङ्क कक्षा ६ को ६० प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा १० को २० प्रतिशत रहेको छ । रायपुरे सबभन्दा वढी प्राप्ताङ्क कक्षा ७ को ७१.४२ प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा १० को १६.६ प्रतिशत रहेको छ र बकधुवो सबभन्दा वढी प्राप्ताङ्क कक्षा ७ को ५० प्रतिशत र सबभन्दा कम प्राप्ताङ्क कक्षा १० को ० प्रतिशत रहेको छ । जसको औसत प्राप्ताङ्क कक्षा ७ को ५२.०८ कक्षा ७ को ५१.१८ कक्षा ८ को ३८.७५ कक्षा ९ को ३२.९ कक्षा १० को १५.४१ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१.६. नि.मा.वि. र मा.वि. तहमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्क विवरण

यस अध्ययनबाट ४ ओटा नि.मा.वि. र मा.वि. तहका मधेशी दलित तथा गैर दलित विद्यार्थीहरुले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई कक्षाका औसत प्राप्ताङ्कको रुपमा माथिको तालिकामा देखाइएको छ । उक्त अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण मा.वि. हरुमा कक्षा ६

देखि १० सम्म पठनपाठन हुने भएकोले नि.मा.वि. र मा.वि. तहको प्राप्ताङ्क एउटै तालिकामा देखाइएको छ । मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्क कक्षा ६ देखि १० सम्म क्रमशः ५२.०८, ५१.१८, ३८.७५, ३२.९ र १५.४१ प्रतिशत देखिएको छ भने गैर-दलित विद्यार्थीहरू तर्फ कक्षा ६ देखि १० सम्म क्रमशः ७२.७५, ७०, ७२.५, ६२.५, र ५०.५ प्रतिशत देखिएको छ । यसरी तुलानात्मक रूपले मधेशी दलित र गैर-दलित विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्क हेर्दा प्रत्येक कक्षामा मधेशी दलित विद्यार्थीहरू भन्दा गैर-दलित विद्यार्थीहरूको औसत प्राप्ताङ्क बढी देखिन्छ ।

४.१.७. गैर-दलित र मधेशी दलित विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको विषयगत उपलब्धि

यहाँ माध्यमिक विद्यालयका कक्षा १० का मधेशी दलित तथा गैर-दलित विद्यार्थीहरूले एस्.एल्.सी.परीक्षामा प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई विषयगत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थी छनोट गर्दा सबभन्दा बढी अंक ल्याउने दुई ओटा माध्यमिक विद्यालयबाट एक/एक जना विद्यार्थीलाई छनोट गरिएको छ । श्री बकधुवा प्राप्ताङ्क ० प्रतिशत भएकोले विषयगत उपलब्धि लिइएको छैन ।

यसबाट के देखिन्छ भने कक्षा १० मा कुमारी ललिता राम ५ ओटा विषयको प्राप्ताङ्कमा सबैभन्दा राम्रो ४४ विज्ञानमा देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः नेपालीमा ३६, सामाजिकमा ३५, अंग्रेजीमा सबभन्दा कम ३३ र गणितमा ३४ देखाइएको छ । यी छात्रा अन्य विषयमा भन्दा गणित र अंग्रेजीमा विषयमा कमजोर देखिन्छिन् । त्यस्तै गैर-दलित तर्फ कक्षा १० को छात्रा भारती यादव ५ वटा विषयको प्राप्ताङ्क क्रमशः गणित ७२, अंग्रेजीमा ६०, विज्ञानमा ७३, नेपालीमा ६८ र सामाजिकमा ५० प्राप्ताङ्क देखियो । उक्त प्राप्ताङ्क मधेशी दलित विद्यार्थी कुमारी ललिता राम भन्दा सबै विषयमा बढी देखिन्छ । मधेशी दलित छात्रा कुमारी ललिता राम ५ ओटै विषयको औसत प्राप्ताङ्क ३६.४ देखिएको छ भने गैर-दलित छात्रा भारती यादव ५ ओटै विषयको औसत प्राप्ताङ्क ६४.६ देखिएको छ ।

यसबाट के देखिन्छ भने कक्षा १० का नरेशराम ५ ओटा विषयको प्राप्ताङ्कमा सबैभन्दा राम्रो ५१ विज्ञानमा देखिन्छ । त्यसपछि नेपालीमा र सामाजिकमा क्रमशः ४९ र ४९, अंग्रेजीमा ३८ र सबैभन्दा कम गणितमा ३२ रहेको छ । त्यसै गरी गैर-दलिततर्फ श्री ज.उ.मा.वि चण्डौलकक्षा १० का छात्र सन्तोष सिंहले प्राप्त गरेका विषयगत प्राप्ताङ्क क्रमशः अंग्रेजीमा ६२, गणितमा ५०, विज्ञानमा ८१, नेपालीमा ५७ र सामाजिकमा ५८ देखिएको छ । उक्त प्राप्ताङ्क मधेशी दलित विद्यार्थी नरेश राम भन्दा बढी देखिन्छ । मधेशी दलित विद्यार्थी नरेश राम ५ ओटै विषयको औसत प्राप्ताङ्क ४३.८ देखिएको छ भने गैर-दलित सन्तोष सिंह ५ ओटै विषयको औसत प्राप्ताङ्क ६१.६ देखिएको छ ।

४.१.८ मधेशी विद्यार्थीहरूको कक्षामा स्थानक्रम

विद्यार्थीले परीक्षामा प्राप्त गरेको स्थानक्रमका आधारमा पनि उसको शैक्षिक स्थिति कुन स्थानमा छ भने पत्ता लगाउन सकिने हुँदा यहाँ नमुना विद्यालयका सबै मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको विभिन्न क्रम समूहमा विभाजन गरी तालिकामा देखाइएको छ ।

माथिको तालिकाबाट के प्रस्ट हुन्छ भने मधेशी दलित विद्यार्थीहरूले कक्षामा प्राप्त गर्ने स्थानक्रम अगाडि छैन । नमुनामा परेका ४ ओटा विद्यालयका कुल ३५७ मधेशी दलित विद्यार्थीहरूमध्ये २.८ प्रतिशतले मात्र प्रथम देखि पाँचौँ स्थान हासिल गरेका छन् । त्यस्तै ७.८ प्रतिशतले छैटौँदेखि दसौँ स्थान प्राप्त गरेका छन् । एघारौँदेखि माथिका स्थान हासिल गर्नेको संख्या अत्याधिक रहेको तालिकाबाट बढी रहेको छ र सोहीअनुसार स्थानक्रममा पनि अगाडि नै रहेको देखिन्छ । प्रथमदेखि पन्ध्रौँ स्थानसम्म रहने विद्यार्थीहरूको संख्या तुलनात्मक रूपमा छात्राको भन्दा छात्रको बढी रहेका देखिन्छ । तर २१ औँ स्थान भन्दा पछाडिका स्थानहरूमा भने छात्रछात्राको स्थानक्रममा ठुलो भिन्नता देखिन्छ । यी सम्पूर्ण आधारबाट हेर्दा मधेशी दलित विद्यार्थीहरू गैरदलित विद्यार्थीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसकेको र उपलब्धि-स्तरमा पछाडि परेको देखिन्छ ।

४.१.९ मधेशी विद्यार्थीहरुको दैनिक विद्यालय उपस्थिति विवरण

विद्यार्थीको उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने एउटा तत्वको रूपमा विद्यालय उपस्थितिलाई पनि लिन सकिन्छ । अनियमित रूपमा विद्यालय उपस्थिति हुने विद्यार्थीको भन्दा पनि नियमित रूपमा उपस्थित हुने विद्यार्थीको उपलब्धि पक्कै पनि धेरै हुन सक्छ । यस अध्ययनमा नमुनामा परेका १२ ओटा विद्यालयमा गई विद्यार्थीहरुको वार्षिक हाजिरी संकलन गरिएको छ, जसलाई औसतमा निकालेर निम्न रूपमा तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा १ वर्ष भरिमा २४९ दिन विद्यालय खुलेको देखिन्छ । त्यसमा पनि जम्मा २०७ दिन मात्र पढाई भएको तथ्याङ्कमार्फत देखिएको छ । शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १५ को नियम ८४ उपनियम ५ मा उल्लेख गरेअनुसार वर्षभरिमा कम्तिमा पनि २२० दिन विद्यालय खोल्नु पर्ने भनी तोकिएको छ तर अध्ययन क्षेत्रका सबै विद्यालयहरु २२० दिनभन्दा बढी खुलेको देखियो । अध्ययन क्षेत्रका कुल ४ ओटा विद्यालयहरु खुल्ने दिन फरक फरक रहेको पाइयो र सोही अनुसार पढाई पनि कुनै विद्यालयका सबै भन्दा धेरै २१३ दिन भएको देखियो भने कुनै विद्यालयमा सबैभन्दा कम २०३ दिन मात्र भएको पाइयो । यसरी हेर्दा गा.वि.स. का विद्यालयहरु खुल्ने दिन पनि फरक फरक रहेको पाइयो । विद्यालयमा बढी दिन पढाई हुनाको कारण स्थानियहरुले बढी दिन बिदा नदिएर विद्यालय सञ्चालन गरेकोले हो । कुनै पनि विद्यालयमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको उपस्थिति ८० प्रतिशतभन्दा माथि नाधन नसकेको पाइयो । त्यसरी नै तिनीहरुको सबैभन्दा कम (६९.०%) बकधुवा देखियो भने सबैभन्दा बढी (७७.०) श्री ज.चे.उ.मा.वि रायपुर देखियो । औसतमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको विद्यालय उपस्थिति ७२.९ प्रतिशत देखिन आयो जसमा छात्रको उपस्थिति ७४.९ प्रतिशत रहेको छ भने छात्राको उपस्थिति ७०.९ प्रतिशत रहेको छ । यसरी हेर्दा छात्रको भन्दा छात्राको विद्यालय उपस्थिति तुलनात्मक रूपमा कम रहेको पाइयो । नमुनामा परेका कुल ४ ओटा विद्यालयहरु मध्ये कुनैमा पनि छात्र र छात्राको विद्यालय उपस्थितिमा समानता रहेको पाइँदैन । त्यसर्थ हामी के

भन्न सक्दछौं भने दलित विद्यार्थीहरूको विद्यालय उपस्थिति कम त छँदैछ, त्यसमाथि पनि छात्राहरूको उपस्थिति त भन् कम रहेको छ । मधेशी दलित विद्यार्थीहरूभन्दा गैर-दलित विद्यार्थीहरूको विद्यालय उपस्थिति ९०% निकै बढी रहेको छ ।

४.२. प्राथमिक तहमा मधेशी दलित बालिकाहरूको शैक्षिक सहभागितामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू

जुनसुकै देशको शिक्षा प्रणालीमा पनि विद्यालय तहको शिक्षाले ज्यादै महत्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल भएको हुन्छ । विद्यालय-शिक्षालाई समग्र शिक्षाको आधार स्तम्भ मान्ने गरिन्छ । जग बलियो भयो भने घर बलियो हुन्छ भने भैं बालकको विद्यालय तहको शिक्षालाई सफलीभूत पार्न सकियो भने उच्च शिक्षाको लागि दह्रो आधार तयार हुन्छ । तर बालकको शिक्षा प्राप्त सहजरूपमा हुन नसकी त्यसलाई विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । यस अध्ययनमा पनि मधेशी दलित बालिकाको शिक्षामा कस्तो तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेका छन् भनी थाहा पाउनका लागि मधेशी दलित अभिभावक, बालिका र शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ, स्थलगत अध्ययनका क्रममा मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको घरमा दुई दिन सम्म बसेर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । उक्त अन्तर्वार्ता तथा स्थलगत अध्ययनका आधारमा शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने निम्न तत्वहरूको पहिचान गरी बुदांगतरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ गरिबी

गरिबीको कारणले विद्यालय पोसाक, भर्ना शुल्क, किताब, कापी र कलम किन्ने पैसाको अभाव र आवश्यक परेको समयमा रुपैयाँ-पैसा सापटी पाउन पनि गाह्रो परेको कुरा अन्तर्वार्ताका क्रममा पाइयो । धेरै विद्यार्थीहरू विद्यालय पोसाक नलगाएर विद्यालय आएको पनि देखियो । शिक्षाबाट तुरुन्त प्रतिफल नपाइने हँदा छिटै आर्थिक लाभ हुने कामतिर आकर्षित भई शिक्षाप्रति बेवास्ता गरेको र आर्थिक उपार्जन हुने काममा आफ्ना छोराछोरीहरूलाई लगाएको अवलोकनका क्रममा देखियो ।

केटाकेटीहरूले घरमा काम गर्नुपर्ने कारणले धेरै कम मात्रामा विद्यालयमा उपस्थिति हुन पुगेका छन् । उसमा पनि छोरीले घरको काम धन्दा, सघाउनुपर्दछ भन्ने धारणा अभिभावकको रहेको छ । मधेशी दलित समाजमा पनि केटी भन्दा केटा नै धेरै स्वतन्त्र छ । अवलोकनका क्रममा मधेशी दलितहरूको घरमा जाँदा छोराहरू स्कूल गएको र छोरीहरू घरमा काम गरिराखेको पाइयो । जग्गा जमिन नभएका कारणले प्रत्येक दिन काम नगरि खान नपाउने हुँदा साना बालिकाहरूले परिवारका ठुला सदस्यहरूसँग काम गर्न गएको अवलोकनका क्रममा देखियो ।

मधेशी दलित समुदायमा जाँड-रक्सीको अत्यधिक प्रयोग, चाडपर्वमा बढी रमाइलो गर्ने चलनले गर्दा मोजमस्तीमा रमाई यथास्थितिमै खुसी हुने हुँदा बालिकामा पनि त्यस्तो प्रभाव परेको अवलोकनका क्रममा देखियो । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने साँस्कृतिक परम्पराले गर्दा पनि उनीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा ह्रास आएको पाइन्छ ।

छिटो विवाह गर्ने चलन, धेरै सन्तान जन्माउने प्रवृत्तिले गर्दा बालिकाको भविष्यप्रति अभिभावकले चिन्ता नलिएको, भगवानले दिन्छन् भगवानले पाल्न कर लाग्छ भन्ने रुढिवादी धारणा अन्तर्वार्ताका क्रममा बताए । मधेशी दलित बालिकाहरू अहिले चलिरहेको द्वन्द्वबाट प्रभावित भएको पाइयो जसबाट उनीहरूले विद्यालय छाडेर द्वन्द्वमा सहभागी भएको देखियो । विद्यालय अवलोकनका क्रममा विद्यालय-उपस्थिति अभिलेखमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरूले ती विद्यार्थीहरू द्वन्द्वमा सहभागी भएको बताए । मधेशी दलित वर्गको उत्थानको लागि पनि दलित मधेशी विद्यार्थीहरू माओवादी द्वन्द्वमा लागेको अवलोकनका क्रममा उनीहरूको घरमा जाँदा थाहा पाइयो ।

समग्रमा मधेशी दलितहरूको शैक्षिक उपलब्धि खस्कनुमा गरिबी र चेतनाको अभावकाकारणले, शैक्षिक पाठ्यपुस्तकमा जातीय विभेदयुक्त वाक्यहरू रहिरहनु, विभिन्न क्षेत्रका शैक्षिक संस्थाहरूमा जातीय विभेद, छुवाछुत हुनु र व्यापक निरक्षरताको कारणले, शिक्षा र साँस्कृतिक चेतनाको कमी हुनु, अगुवा मधेशी दलितहरूको अभाव र मधेशी दलित सीपको अवहेलना आदि कारणले मधेशी दलितहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा

ह्रास आएको शिक्षकहरुसँगको अन्तर्वार्ता, मधेशी दलित विद्यार्थीहरु र अभिभावकहरुसँगको अन्तर्वार्ता र अवलोकनका क्रममा मधेशी दलितहरुका घरमा जाँदा थाहा पाइयो ।

४.२.२ अभिभावकको पेसा

नेपाली समुदायमा प्राय आमाबाबुले जुन पेसा अपनायो छोराछोरीले पनि त्यसैको सिको गर्ने गरेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका मधेशी दलित बालिकाहरुको शिक्षामा पनि अभिभावकको पेसाले प्रभाव पारेको देखियो । बाबुआमा दिनभर ज्याला-मजदुरी गर्न जाने र छोराछोरी पनि विद्यालय जान छोडी उनीहरुलाई सघाउन गएको देखियो । शिक्षक र व्यापारी अभिभावक भने आफ्ना छोराछोरीको शिक्षाप्रति होसियार रहेको पाइयो । बाबुआमा भएको चेतना र राम्रो कमाइ भएका अभिभावकका छोराछोरीहरु बढी मात्रामा विद्यालय गएको अध्ययन क्रममा देखियो ।

तसर्थ अभिभावकको पेसाले पनि उनका बालिकाको शिक्षामा प्रभाव पारेको मान्न सकिन्छ । स्थलगत अवलोकनका क्रममा नमुनामा परेका कुल ४८ जना मधेशी दलित अभिभावकहरु मध्ये ३५ जना कृषि पेसामा संलग्न भएको पाइयो र उनीहरुका छोराछोरी पनि अभिभावकहरुसँगै खेतीपातीको काम गर्न गएको पाइयो । उसबाट नै प्रस्ट हुन्छ कि मधेशी दलित विद्यार्थीहरु विद्यालयजान छोडेर आफ्ना आमाबाबु संग कृषि कार्यमा सघाउन जान्छन र कृषि पेसागरेर उनीहरुलाई छोराछोरी पढाउन धौं धौं परेको पाइयो ।

४.२.३ परिवारको आर्थिक अवस्था

नेपालमा पिछडिएका जातिभिन्न पर्ने एउटा जाति मधेशी दलित पनि हो । समग्र नेपालको स्थिति हेर्ने हो भने यिनीहरुको आर्थिक स्थिति खस्केको देखिन्छ । नेपालको स्थिति हेर्ने पनि कमजोर आर्थिक अवस्था भएका कारण आफ्ना सबै बालिकाहरुलाई विद्यालय पठाउन नसकेको र विद्यालय गएकाहरु पनि बीचैमा विद्यालय

छोड्न बाध्य भएको देखियो । कतिपय अभिभावकले त कापी, कलम, विद्यालयको पोशाकसमेत किन्न नसकेका कारण आफ्ना बालिकाको विद्यालय जान नसकेको स्वीकारे । तर आर्थिक अवस्था राम्रो भएका केही मधेशी दलितहरुले भने छोराछोरीको शिक्षालाई महत्वका साथ हेरेको पाइयो । यसरी हेर्दा अभिभावकको सक्षम वा असक्षम आर्थिक अवस्थाले उनीहरुका बालिकाको शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । अधिकांश मधेशी दलितहरु कृषि पेशामा संलग्नभएको र कृषिबाट वर्षभरि खान नपुग्ने अवस्था देखिएकोले उनीहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको अवलोकनका क्रममा दुई दिनसम्म उनीहरुको घरमा जाँदा थाहा पाइयो ।

४.२.४ अभिभावकको शैक्षिक अवस्था

शैक्षिक रूपले पिछ्छिडिएका मधेशी दलितहरु मध्ये ७०% पुरुष र ९६% महिला आफै पनि अशिक्षित छन् । अध्ययन क्षेत्रका मधेशी दलित अभिभावकहरु पनि शैक्षिक जनचेतनाको कमीले गर्दा आफ्ना बालिकाको शिक्षामा दिन नसकेको देखियो । “थोरै पढेर के हुन्छ, धेरै पढाउन सकिँदैन” भन्ने भावनाले गर्दा आफ्ना बालिकाहरुलाई प्राथमिक शिक्षासम्म पनि पूरा गराउन नदिएको अवलोकनका क्रममा बताए । तर, केही शिक्षक र व्यापार पेशामा लागेका अभिभावक भने आफ्ना बालिकालाई नियमित रूपमा विद्यालय पठाएको अवलोकनका क्रममा बताए । यसरी हेर्दा अभिभावकको शैक्षिक अवस्थाले बालिकाको शिक्षामा प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

४.२.५ सामाजिक अवस्था

हाम्रो समाजमा मधेशी दलितहरुलाई छुवाछुतको भावनाले हेरिने हुँदा यी जातिहरु समाजमा पछि परेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका मधेशी दलितहरु पनि यस्तै छुवाछुतको मारमा परेको देखियो । विद्यालयमा छुवाछुतसम्बन्धी खासै नराम्रो गरेको कारण मधेशी दलित बालिकाहरुमा मानसिक असर परेको देखियो । कतिपय स्थानमा मधेशी दलितहरुलाई लगाएको बन्देजले गर्दा मानसिक रूपमा आफूलाई कमजोर ठान्ने कारणले गर्दा यसको असर उनीहरुको शिक्षामा पर्न सक्ने देखिन्छ । जस्तो: मन्दिर

प्रवेश गर्न नपाउने कारणले मानसिक असर परेको अन्तर्वार्ताको क्रममा बताए । दशैं, तिहार जस्ता ठूला पर्वहरूमा मन्दिरमा हुने पूजामा मधेशी दलितहरूलाई मन्दिर भन्दा धेरै टाढा बस्न दिएको अवलोकनका क्रममा देखियो ।

४.२.६ पारिवारिक वातावरण

अध्ययन क्षेत्रमा मधेशी दलित बालिकाहरूको शिक्षामा उनीहरूको पारिवारिक वातावरणले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । परिवारमा आफ्ना दाजु वा दिदीले नपढेको वा विद्यालय छोडेको छ भने उसले पनि बिना कारण विद्यालय छाड्ने संस्कृति रहेको देखियो । अर्कोतर्फ घरमा एक जना विद्यालय पढ्ने बालक छ भने उसलाई घरको अध्ययनमा सहयोग गर्ने कोही नभएको र पढ्ने उचित वातावरणसमेत नभएको पाइयो । मधेशी दलित समुदायमा चाडपर्वहरू धुमधामसँग मनाउने, जाँड-रक्सी खाने, विदेशीने र तास खेल्ने परम्पराले गर्दा बालिकाहरू पनि आफ्ना अभिभावकहरूको सिको गर्ने र घरमा जाँड रक्सी खाएर भैँ भगडा हुने हुनाले उनीहरूको पढाइमा बाधा पुगेको पाइयो । अवलोकनका क्रममा मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको घरमा जाँदा आफ्ना अभिभावकहरू सँगै उनीहरूले पनि रक्सी, चुरोट खाएको पाइयो ।

४.२.७ भू-स्वामित्व र खाद्यान्नको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रमा धेरै मधेशी दलितहरूको खेतीगर्नका लागि आफ्नै जमिन नभएका कारण साहुको जग्गा कमाएको र आफ्ना दरसन्तान पाल्नका लागि साहुको जग्गाबाट कमाएको खाद्यान्न पर्याप्त नभएको बताए । नमुनामा परेका धेरैको खेती गर्न खेत नभएको र जग्गा भएकाहरूको पनि सिम र चाहार खालका मात्र जग्गा भएको अभिभावकहरूले बताए । साहुको जग्गामा धेरै परिश्रम गरे तापनि थोरै मात्रै आफूले पाउने हुँदा त्यो आफ्ना परिवारलाई पाल्न पर्याप्त नभएका कारण धेरै जग्गा कमाउनु पर्दा आफ्ना छोराछोरीलाई पनि सँगै खेतबारीमा लैजानु पर्ने हुँदा उनीहरूको विद्यालय उपस्थिति अनियमित हुन पुगेको बताए । कतिपय बालिकाहरू विद्यालय नगई आमाबाबुसँगै कार्य गर्दैरहेको अवलोकनका क्रममा देखियो ।

४.२.८ विद्यालय बाहिर शिक्षकको व्यवहार

विद्यालय बाहिर शिक्षकहरुको विद्यालयमा जस्तो व्यवहार नगर्ने हुनाले विद्यार्थीहरु विद्यालयमा घुलमिल हुन नसकेको देखिन्छ । जस्तै :- विद्यालय बाहिर शिक्षकहरुले मधेशी दलितहरुले छोएको नखाने, उनीहरुको घरमा नजाने, मधेशी दलितहरुको पसलमा नबस्ने आदि अवलोकनका क्रममा देखियो ।

४.३ मधेशी दलित बालिकाहरुको सम्बन्धमा सरोकारवालाहरुको दृष्टिकोण

विद्यालयका जल्दा बल्दा समस्याहरुलाई समाधान गर्न विद्यालयप्रति चासो राख्ने सबै निकाय र पक्षहरुको पूर्ण सहभागिता र जिम्मेवारीको आवश्यकता पर्दछ । त्यसकारण यस अध्ययनको क्रममा देखा परेको विद्यालयको समस्याहरुलाई समाधान गर्नका लागि निम्न उपायहरु उल्लेख गरिएको छ :

४.३.१ छात्रवृत्ति कार्यक्रम

मधेशी बालिकाको शैक्षिक पहुँचमा सुधार ल्याउनको लागि आर्थिक सहयोगको रुपमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छन् । यस वर्गका व्यक्तिहरु आर्थिक समस्याकै कारण नै शिक्षा प्राप्त गर्नबाट बन्चित रहेको अवस्था देखिएकोले यसकिसिमका समस्या समाधान गर्नको लागि छात्रवृत्ति कार्यक्रम जस्ता प्रयासहरु आवश्यक देखिन्छन् ।

४.३.२ भेदभावको अन्त्य

विद्यालयमा दलित र गैर-दलित विचको भेदभावकै कारण दलित बालिकाहरु विद्यालय जान चाहदैन जसको प्रत्यक्ष प्रभाव दलित बालिकाहरुको विद्यालय शिक्षामा पर्दछन् । यस्ता समस्या न्युनिकरणका लागि विद्यालय हाताभित्र कुनै पनि प्रकारको भेदभावलाई निरुत्साहित गरेर यस्ता समस्यालाई समाधान वा न्युनिकरण गर्न सकिन्छन् ।

४.३.३ सकारात्मक सोचको विकास

हाम्रो समाजमा आज पनि पुरानो रुढीवादी परम्परा बाट ग्रसित छन जसको फलस्वरूप एक अर्का प्रति सधै नकारात्मक विचार प्रकट गर्ने गर्दछ त्यस्ता प्रवृत्तिलाई अन्त्य गरी विद्यालय शिक्षामा दलित विद्यार्थीहरूको सहभागिता बढाउन सकिन्छन् ।

४.३.४ चेतनामुलक कार्यक्रम

विद्यालय शिक्षामा बढिभन्दा बढि दलित बालिकाहरूलाई सहभागि गराउन लक्षित वर्गको लागि शिक्षाको महत्वको बारेमा समय-समयमा चेतनामुलक कार्यक्रमहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ , विद्यालय भित्र वा बाहिर गरिने यस्ता क्रियाकलापले लक्षित वर्गका विद्यार्थीहरूको विद्यालय अनुपस्थित हुने र सहभागिता न्युन हुने प्रक्रियामा काम आउँछन् ।

४.३.५ विशेष अवसर

विद्यालय शिक्षामा दलित विद्यार्थीहरूको सहभागिता प्रभावकारी बनाउन त्यस्ता वर्गको लागि विशेष अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ र अवसर पाएपछि सदुपयोग गर्नु पर्छ भन्ने कुराको महत्व दिदै लक्षित वर्गहरूका बालिकाहरूलाई अवश्यक सल्लाह-सुभाष दिन सकिन्छ ।

परिच्छेद : पाँच

निष्कर्ष र सुभावहरु

यस परिच्छेदमा अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रमा गरेको अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा संकलित भएका तथ्याङ्क, सूचना र जानकारीहरुलाई व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको आधारमा प्राप्त भएका तथ्याङ्क अध्ययनको निष्कर्ष एवम् सुभावहरुलाई समावेश गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

अध्ययन क्षेत्रको विश्लेषण र हासिल गरेका उपलब्धिहरुको आधारमा यस अध्ययनबाट प्राप्त भएका निष्कर्षहरु यस प्रकार छन् । अध्ययन क्षेत्रका ४ ओटा विद्यालयहरुमा मधेशी दलितहरुको शैक्षिक उपलब्धिको स्तर कम रहेको छ । शिक्षा र अन्य सुविधाहरुबाट समेत विमुख रहेका मधेशी दलितहरुको शैक्षिक स्थिति खस्कंदै जानुलाई समग्र राष्ट्रको नै समस्या मान्न सकिन्छ । घरको पारिवारिक वातावरण, आर्थिक स्थिति जस्ता प्रमुख तत्वले गर्दा मधेशी दलित बालिकाहरु नियमित रुपमा विद्यालय उपस्थिति हुन सकेका छैनन् र विद्यालय उपस्थिति भएकाहरुमा पनि पर्याप्त मात्रामा कापी, कलम र पाठ्यपुस्तकको अभाव देखिन्छ । जसको कारणले गर्दा मधेशी दलित विद्यार्थीहरु अनुत्तीर्ण भई उपलब्धिस्तर निकै खस्किएको देखिएकोछ । कमजोर आर्थिक अवस्था भएका मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई प्रदान गरिने मधेशी दलित तथा लक्षित छात्रवृत्ति एउटै कक्षामा फेल भएकालाई प्रदान नगरिनाले ऊ सोही कक्षामा शैक्षिक सामग्रीहरु किनेर पढ्न नसक्ने हुँदा विद्यालय छाड्नु परेको बाध्यात्मक स्थिति छ।

शिक्षा मन्त्रालयबाट व्यवस्था गरिएका विभिन्न किसिमका छात्रवृत्तिहरु वास्केट प्रणाली अनुरूप वितरण हुने गरेका छन् । यस किसिमका छात्रवृत्ति साँभ विहान गुजारा चलाउने समुदायको लागि समुन्द्रमा एक थोपा पानी विलाए जस्तै हुने गरेको छ । दलित भएकै कारण हुने खानेका भाई छोराले छात्रवृत्ति पाउने अवस्था रहि आएको छ । तसर्थ आवश्यकता र उपलब्ध श्रोतको अवस्था विश्लेषण गरी छात्रवृत्ति प्रदान गर्नु पर्ने

देखिन्छ । र राज्यबाट गरेका संवैधानिक तथा नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नको लागि प्रभावकारी अनुगमन, सुपरिवेक्षण प्रणालीको जरुरी देखिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरूमा गैर-दलित विद्यार्थीहरूको तुलनामा मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको संख्या कम देखिन्छ । प्राथमिक विद्यालय जाने ६-१० वर्ष भनिए तापनि अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयमा १० वर्षभन्दा माथिका विद्यार्थीहरूले अध्ययन गरेको देखियो । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने मधेशी दलित समुदायका विद्यार्थीहरूले ६ वर्षका उमेरमा विद्यालय भर्ना वा बढी मात्रामा कक्षा दोहोर्‍याउने गरेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका ४ ओटै विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा मधेशी दलित विद्यार्थीहरू भन्दा गैर-दलित विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको स्तर राम्रो देखियो ।

विद्यालय छुवाछुतसम्बन्धी कुनै नराम्रो व्यवहार नभए तापनि शिक्षकको गैर-दलित प्रतिको प्रोत्साहन र विद्यालय बाहिरको समाजमा भने यथावतै रहेको जातीय छुवाछुतको अभ्यासले मधेशी दलित बालिकाहरूमा मानसिक असर परेको देखिन्छ । फलस्वरूप यिनीहरूको उत्तीर्ण दर सानो छ भने कक्षा दोहोर्‍याउने र छाड्ने दर ठुलो रहेको देखिन्छ । कमजोर आर्थिक अवस्था तथा सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण, घरमा काम गर्नु पर्ने, अनुत्तीर्ण भएर, स्वेच्छाले, छिटो विवाह र अन्य मुख्य कारणहरूमध्ये आर्थिक अवस्था नै प्रमुख कारक तत्व रहेको देखिन्छ ।

अभिभावकहरूले आफ्ना बालिकाप्रति गर्ने लैंगिक भेदभाव उनीहरूको विद्यालय उपस्थिति, उपलब्धि, उत्तीर्ण दर, कक्षा छाड्ने दर आदिमा प्रस्टै देखिन्छ । पानी बोक्ने, घास काट्ने, खाना बनाउने काम केटीहरूले घरमा केटाहरूको तुलनामा बढी गर्नुपर्ने हुँदा केटाहरू जति समय केटीहरूले अध्ययन गर्न नपाएको देखिन्छ । अभिभावकको पेसा, शिक्षा, आर्थिक अवस्था आदिसँग बालिकाको शिक्षा प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित भएको देखिन्छ । राम्रो कमाउने वा प्रतिष्ठित पेसा भएका र शिक्षित अभिभावकका छोराछोरीको शिक्षा पनि अरु अभिभावकका छोराछोरीका तुलनामा राम्रो देखिन्छ ।

त्यसैगरी परिवारको आकार सामाजिक अवस्था, परिवारिक वातावरण विद्यालयको दुरी आदि तत्वहरूले पनि बालिकाको शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

अहिले चलिरहेको द्वन्द्वका कारण मधेशी दलित बालिकाहरूलाई पनि विभिन्न पक्षले बढी प्रयोग गरेकोले उनीहरूको पठनपाठनमा प्रभाव परेको देखिन्छ । तर द्वन्द्वका कारणले भने सामाजिक रुढिवादी र परम्पराहरू हट्दै गई सामाजिक परिवर्तन आएको देखिन्छ । शिक्षामा पछि परेका मधेशी दलितहरूको शैक्षिक स्तरमा वृद्धि होस भनेर केही विद्यालयहरूले जनचेतानामूलक घरदैलो कार्यक्रम, आमभेला कार्यक्रम संचालन गरेको भए तापनि त्यसको प्रभाव समाजमा नपरेको देखिन्छ । बरु उनीहरूको आर्थिक अवस्थालाई टेवा दिने खालका विभिन्न सीपमूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सकेमा बढी प्रभावित हुने देखिन्छ ।

कक्षाकोठा क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थीबीच विचारको दोहोरो आदान प्रदान नभएकोले मधेशी दलित विद्यार्थीहरूले शैक्षणिक क्रियाकलापमा उलेख्य प्रगति गर्न नसकेको देखिन्छ । मधेशी दलित विद्यार्थीहरू उराउने, लजाउने गरेकोले कक्षा छलफलमा भाग लिने, प्रश्नोत्तरमा संलग्न हुने गरेको देखिँदैन । समुदाय परम्परागत रुढिवादी शैलीमा चलनाले अभिभावकहरूमा शैक्षिक चेतनाको कमीले गर्दा कलिला बालिकामा त्यसको प्रभाव परी विद्यालयमा नजाने र बीचैमा छोड्ने स्थिति देखा परेको देखिन्छ । विद्यालयमा कम उपस्थिति हुने बालिकाको विषयवस्तुमा हुने ज्ञानको कमीले स्वतः विद्यालय नजाने मनस्थिति रहेको छ । अर्थिक समस्या, मधेशी दलित अभिभावकमा चेतनाको कमी, दलितहरूमा परम्परागत विचार रहनु, मधेशी दलित महिलाहरू निरक्षर रहनु, मधेशी दलित केटाकेटीहरूमा पढ्नुपर्छ भन्ने भावना जागृत नहुनु जस्ता पक्षले मधेशी दलित विद्यार्थीहरूको शैक्षिकउपलब्धीमा असर पुऱ्याएको देखिन्छ ।

५.२ सुभावहरु

एउटै कक्षामा अनुत्तीर्ण हुनेका लागि अर्को वर्ष पनि सोही कक्षामा अध्ययन गर्दा निःशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण गरिने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई शैक्षिक सत्रको सुरुमा नै पाठ्यपुस्तक वितरण सरकारी पहलमा हुनुपर्दछ । जेहेन्दार र सुविधाविहिन मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई विद्यालयको तर्फबाट भए पनि छात्रवृत्तिको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

मधेशी दलित विद्यार्थीहरुमा शिक्षाप्रतिको मनोबल वृद्धि गर्नको लागि प्रत्येक विद्यालयमा सम्भव भएसम्म मधेशी दलित महिला र नभएमा दलित समुदायका व्यक्तिबाट एकजना शिक्षकको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । मधेशी दलित बालबालिकाहरुको शिक्षामा व्यापक सहभागिता जुटाउनको लागि राष्ट्रिय स्तरबाट नै छुट्टै आरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्दछ । मधेशी दलित तथा गैर-दलित विद्यार्थीहरु नियमित उपस्थित भए पुरस्कार र अनियमित रुपमा विद्यालयमा उपस्थित भएमा दण्डको व्यवस्था विद्यालयद्वारा गरिनुपर्दछ । विद्यालयको विस्तारलाई समानुपातिक गरिनुपर्दछ । कम्तीमा २० देखि ३० मिनेट सम्ममा हिँडेर पुग्न सक्ने स्थानमा विद्यालय स्थापना गरिनुपर्दछ ।

विद्यालयमा मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई विशेष निगरानी राखी शैक्षणिक क्रियाकलाप संचालन गर्नुपर्छ । स्यावासी, प्रशंसा, विद्यार्थी शिक्षकबीच दोहोरो सञ्चार नियमित रुपमा स्थापित गर्नुपर्छ । कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण कतिपय मधेशी दलित बालिकाहरु विद्यालय भर्ना हुन सकेका छैनन् र भर्ना भएकाहरु पनि विद्यालय छोड्ने स्थितिमा छन् । त्यसैले यिनीहरुको रोकथामको लागि सीपमूलक र आयमूलक तालिम तथा रोजगारका अवसर श्रृजना गराइनु पर्दछ ।

विद्यालय तथा विद्यालयबाहिर छुवाछुत र जातीय भेदभाव जस्तो व्यवहार गर्ने जुनसुकै शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुलाई दण्डित गराइनु पर्दछ । शिक्षक र अभिभावक बीच समय-समयमा छलफल कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुपर्छ । शिक्षकहरु मधेशी दलित विद्यार्थीका

घरमा गएर व्यावहारिक कुरा बुझने र मधेशी दलित अभिभावकहरु विद्यालयमा गएर छोराछोरीको पढाइको बारेमा छलफल गर्नु पर्दछ । गैर-दलितभित्र रहेको धार्मिक सामाजिक कट्टरपना तथा मधेशी दलितभित्र सदियौं देखि चलिआएको हीनभावना हटाउँदै अन्य विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्छ । मधेशी दलितहरुको समस्या छुवाछुत र विद्यमान रुढिवादीबारे चेतना अभिवृद्धि गर्ने विषयवस्तु विद्यालय स्तरको पाठ्यक्रममा समावेश गर्दै लगनुपर्छ । विद्यालयले वार्षिक परीक्षामा मधेशी दलित तथा पिछडिएका बालिकाहरुलाई प्रोत्साहन गर्न दलित केटाकेटीहरुको लागि छुट्टै आरक्षणको व्यवस्था गरी उदार किसिमले शिक्षा दिनुपर्छ । यस अध्ययनमा देखिएका र भोगिएका कुराहरुको आधारमा निम्न सुझावहरु पेस गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

विद्यालय शिक्षामा सहभागी मधेशी दलित विद्यार्थीहरुलाई भए सम्म शिक्षकले सहभागीहरुलाई सुरक्षित र व्यवस्थित ढंगले कक्षामा राखिनु पर्दछ । ती कुराहरुलाई ख्याल राखी बस्ने कुर्सी, डेस्क, बेञ्च, सुकुल, गुन्द्री, चकटी आदिमा आ-आफ्नो समूहमा राख्न सके कक्षामा नियमित आउने हुन्छन् । कक्षाकोठामा स्वच्छ हावा, प्रकाश, उपयुक्त तापक्रम भयो भने उनीहरुलाई नियमित कक्षामा जाउँ-जाउँ लाग्ने हुन सक्छ । कक्षामा नियमित हुन नसक्ने कारणमा बस्ने व्यवस्था वा कक्षा कोठा उपयुक्त नभएर हो भन्ने कुरा धेरै शिक्षक र विद्यार्थीहरुले अभिव्यक्त गरेको पाइयो ।

मधेशी दलितलाई अनिवार्य शिक्षाको व्यवस्था गराउनु पर्छ । मधेशी दलितलाई सर्वसुलभ तरिकाबाट शिक्षा दिलाउनु पर्छ । मधेशी दलित महिलालाई विशेष प्राथमिकतामा राखिनु पर्छ । सरकारले मधेशी दलितका आर्थिक अवस्थालाई हेरेर निःशुल्क तथा सिपमुलक शिक्षाको व्यवस्था गरिदिनु पर्छ ।

५.२.२ अभ्यासगत तह

शैक्षिक संस्थाभित्र भइरहेका कार्यहरुको नियमित अवलोकन, अनुगमन र सुपरीवेक्षण गरी त्यसको अभिलेख राख्ने तथा सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया गरी सुधारका लागि

प्रयत्नशील रहनु पर्दछ । शिक्षण सिकाईलाई विद्यार्थी केन्द्रीत गराउन विद्यार्थीको रुचि, आवश्यकता स्वभाव र उमेर अनुसारका शैक्षिक सामग्रीको प्रवन्ध र भौतिक सुविधा मिलाउन स्थानीय चन्दादाता, गाउँ विकास समिति, संघसंस्थाबाट आर्थिक सहयोग जुटाउनु पर्दछ । विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि र प्रगति मूल्याङ्कन गर्न अन्तिम परीक्षालाईमात्र प्रमुख आधार बनाएको देखियो । खासगरी गृहकार्य, कक्षाकार्य, अतिरिक्त क्रियाकलापमा विद्यार्थीको सहभागिता, विद्यार्थी अवलोकनलाई समेत मूल्याङ्कनको आधार बनाइनु पर्दछ र विद्यार्थी प्रगतिको नियमित जानकारी विद्यार्थी र अभिभावकलाई गराइनु पर्दछ । विद्यालयले आयोजना गर्ने विभिन्न उत्सव, समारोह, कार्यक्रमहरुमा शिक्षक र अभिभावकहरुलाई सम्मान गर्ने तथा विद्यार्थीहरुलाई पुरस्कार दिई उत्साहजनक सहभागिता बढाइनु पर्दछ ।

विद्यालयको शैक्षिक स्तर वृद्धिमा महिलाको भूमिका विद्यालयको शैक्षिक स्तर वृद्धिमा सरोकारवालाहरुको सहभागिताको अवस्था विद्यालयहरुमा मूल्याङ्कनको अवस्था आदि विषयमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । यसका साथै मधेशी दलित बालिकाहरुलाई विद्यालय शिक्षामा सहभागि गराउन निम्न कुराहरु गर्न जरुरी देखिन्छ । मधेशी दलित बालिकालाई शैक्षिक संस्थासम्म पुऱ्याउनको निम्ति लुगाफाटो, किताव कापीको व्यवस्था सम्बन्धित पक्षले गरिदिनु पर्छ । मधेशी दलितलाई उनीहरुको अधिकार र कर्तव्यबाट सचेत गराउनु पर्छ । समाजमा विद्यालय शिक्षा सम्बन्धि जनचेतना जगाउनु पर्छ ।

५.२.३ अनुसन्धानात्मक तह

यस अध्ययनको क्रममा अनुसन्धान गर्दा यस्ता विभिन्न क्षेत्रहरु देखा परेका छन् । जसको बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ । अध्ययन कर्ताले सीमित क्षेत्रमा गरिएको प्रस्तुत शिर्षकको अध्ययनलाई गहन रुपमा चिन्तन मनन गरी सम्बद्ध निकायले राष्ट्रिय स्तरको अध्ययन अनुसन्धान गर्न थप प्रोत्साहन गर्नुपर्ने

देखिन्छ । यसले आगामी अनुसन्धानलाई महत्वपूर्ण मार्गदर्शन प्रदान गर्नेछ । भावी अनुसन्धानका लागि थप सम्भाव्य शीर्षकहरु र त्यस्ता केही महत्वपूर्ण पक्षहरुलाई तल उल्लेख गरिएको छ । विद्यालयको शैक्षिक स्तर वृद्धिमा मधेशी दलितको भूमिका विद्यालयको शैक्षिक स्तर वृद्धिमा सरोकारवालाहरुको सहभागिताको अवस्था विद्यालयहरुमा मूल्याङ्कनको अवस्था र चुनौतिहरु ।

सन्दर्भग्रन्थ

- अपेक्षित उत्पीडीत मधेशी दलित वर्ग उत्थान विकास समिति (२०५६), पुरानो बानेश्वर काठमाडौं श्री ५को सरकार स्थानीय विकास मन्त्रालय ।
- अल्हुरेड्स नेपाल तथा एक्सनएड नेपाल (२०६०), छुवाछुत विरुद्ध न्यायालय, काठमाडौं । खनाल, पेशल (२०६७), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, कीर्तिपुर, काठमाण्डौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- जोशी, रमेशचन्द्र (२०६५), दलित तथा पिछडिएका वर्गका बालबालिकाहरुको प्राथमिकता । ज्योति दलित २०५६, काठमाडौं त्रि.वि. शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।
- इन्सेक (२०५३) नेपालमा जातीय छुवाछुत काठमाडौं. अनौपचारिक सेवा केन्द्र इन्सेक । ढकाल, घनश्याम (२०६०) प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलितहरुको शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण, शिक्षा शास्त्र संकाय, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, माधवप्रसाद (२०६१), प्राथमिक शिक्षक दिग्दर्शन, भोटाहिटी, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- दलित गैर सरकारी संस्था महासंघ, आर्थिक वर्ष २०६१/०६२ को बजेटमा दलित, कमलपोखरी, काठमाडौं ।
- वली टेक बहादुर २०६०, मधेशी दलितहरुको शैक्षिक अवस्था र यसमा प्रभाव पार्ने पक्षहरु, शिक्षाशास्त्र संकाय कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- वाग्ले, मनप्रसाद र साथीहरु (२०६९), शिक्षा, सानोठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२) (२०६६), काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय ।
- विश्वकर्मा, हीरा (विहिवार, कार्तिक २७), कान्तिपुर दैनिक पत्रिका, कान्तिपुर पब्लिकेशन सुविधानगर, काठमाडौं ।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), काठमाडौं कानुन किताबखाना व्यवस्था समिति ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), शीतल-सुलभ प्रकाशन काठमाडौं ।
- नेपालमा मधेशी समुदायको स्थिति (२०६०), राष्ट्रिय दलित आयोग, काठमाडौं ।

निउरे, ध्रुवप्रसाद (२०६८), *अनुसन्धान पद्धति*, कीर्तिपुर, काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेशन ।

मधेशी दलित सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरुको संग्रह, राष्ट्रिय दलित आयोग, काठमाडौं ।

मधेशी दलितहरुको शैक्षिक अवस्था २०६०, राष्ट्रिय दलित आयोग, काठमाडौं ।

मुलुकी ऐन (१९९०) काठमाडौं किताब व्यवस्था समिति ।

शर्मा, कुबेरनाथ (२०५७), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवम् समाजशास्त्रीय आधार*, पुतली सडक काठमाडौं : उत्सव बुक्स एण्ड स्टेशनर्स ।

शर्मा, गोपिनाथ (२०४३), *नेपालमा शैक्षिक इतिहास*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६०), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६३), *शिक्षाका आधारहरु*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६४), *शिक्षण विधि*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

शिक्षा ऐन (२०२८) तथा शिक्षा नियमावली (२०५९), बागबजार, काठमाडौं : प्रतिष्ठा प्रकाशन ।

शिक्षकको पेशागत विकास मोड्युल प्याकेज, आधारभूत तह (२०६८), सप्तरी : जिल्ला शिक्षा कार्यालय ।

सेरिड (१९९९), *आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं, त्रि.व.शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

श्रेष्ठ, सूर्यबहादुर (२०४८), *कक्षाकोठाको व्यवस्थापन* : शैक्षिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र, बल्खु, काठमाडौं ।

त्रिपाठी, बालेश्वर (२०६३) *आर्थिक व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिका* ।

प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता
अनुसूची ३

मधेशी विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ताको लागि खुल्ला प्रश्नावली

उत्तरदाताको नाम:-.....

लिङ्ग:-..... उमेर:-.....

कक्षा:-..... गा.वि.स.:-..... वडा नं.:-.....

१. तिमीलाई विद्यालय जान मन लाग्छ कि लाग्दैन ? किन ?
२. विद्यालयमा कति नियमित जाने गरेका छौ ?
३. नियमित जान सकेका छैनौ भने अनियमित हुनका कारणहरु के-के हुन् ?
४. तिमीले घरमा के-के काम गर्नु पर्छ ।
५. तिमीले पढ्ने विद्यालय जान कति समय लाग्छ ? कसरी जान्छौ ?
६. शिक्षकले पढाएको बुझ्न कुनै अप्ठ्यारो परेको छ ? छ भने कस्तो ? नबुझेको कुरा शिक्षकसँग सोच्ने गरिन्छ कि गरिदैन ? किन ?
७. के तिमी विद्यालयमा गैर-दलित विद्यार्थीसँगै बस्ने गरेका छौ ? बस्दछौ भने तिनीहरुले कस्तो व्यवहार गर्ने गर्दछन् ? र बस्दैनौ भने किन ?
८. विद्यालयमा तिनीहरुलाई शिक्षक र विद्यार्थीहरुले कस्तो व्यवहार गर्दछन् ?
९. विद्यालयमा तिमीलाई कुन शिक्षक/शिक्षिका मन पर्छ ? मन किन पर्छ ? मन पर्दैन भने किन पर्दैन ?
१०. घरमा तिमी कति समय अध्ययन गर्नमा विताउँछौ ?
११. बाबुआमाले छोराछोरीमा केही भेदभाव गर्नु हुन्छ कि ?
१२. कस्ता कुराहरु तिमीहरुलाई विद्यालय जानको लागि बाधक बनिरहेका छन् ?
१३. के गरे देखि दलित केटाकेटीहरु नियमित विद्यालय जान सक्लान् ?

प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता

अनुसूची ४

प्र.अ.र शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ताको लागि खुल्ला प्रश्नावली

शिक्षकको नाम:-.....

विद्यालयको नाम:-.....

गा.वि.स.:-..... वडा नं.:-.....

१. मधेशी विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धि कुन स्तरमा देख्नु हुन्छ ? किन ?
२. विद्यालयको शैक्षिक क्रियालापमा मधेशी विद्यार्थीहरुको सहभागिता कस्तो देख्नु हुन्छ ? अतिरिक्त क्रियाकलाप, कक्षा क्रियाकलाप, गृहकार्य, कक्षाकार्य आदि
३. शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा मधेशी विद्यार्थीहरूसँग कस्तो व्यवहार गर्नु हुन्छ ? किन ?
४. शिक्षामा सहभागिता बढाउनको लागि विद्यालयले कुनै प्रयास गरेको छ कि ?
५. विद्यार्थीहरुलाई कक्षाकोठामा कस्तो उपचार दिनु हुन्छ ? सकारात्मक वा नकारात्मक ?
६. विद्यार्थीहरुको शिक्षा सहभागिता कस्ता तत्वहरु बाधक बनिरहेका छन् जस्तो लाग्छ ?
७. विद्यार्थीहरु र अभिभावकहरुको विद्यालय शिक्षालाई कतिको महत्वका साथ हेरेको पाउनुहुन्छ ?
८. के गरे मधेशीले पनि शिक्षामा समान अवसर पाउलान जस्तो लाग्छ ? केही सुझाव दिन चाहनु हुन्छ कि ?
९. के विद्यार्थीहरुको क्रियाकलापबाट हीनताबोध भएको पाउनुहुन्छ ?
१०. सबै विद्यार्थीहरुलाई विद्यालयमा ल्याउन के गर्नुपर्ला ?

**प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता
अनुसूची ५**

अभिभावकहरूसँग अन्तर्वार्ताको लागि खुल्ला प्रश्नावली

उत्तरदाताको नाम :-..... लिङ्ग:-.....
उमेर:-..... गा.वि.स.:-..... वडानं:-.....

घरकोवनावट:-.....परिवारको किसिम (एकल) (संयुक्त):-.....

१. परिवारको विवरण

क्र.सं.	नाम	उमेर	लिङ्ग	उत्तरदातासँगको सम्बन्ध	विद्यालय जाने (अध्ययन गर्ने कक्षा)	शैक्षिक याग्यता	पेसा

२. तपाईंको शैक्षिक अवस्थाका बारेमा केही बताउनु हुन्छ कि ?
३. जीविकोपार्जनका लागि के गर्नुहुन्छ ? कामको अवस्था कस्तो छ ? आफ्नो कामप्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ कि हुनुहुन्न ? किन ?
४. तपाईंको परिवारको वार्षिक आमदानीको स्रोत के-के होला ? के त्यो आप्दानीको स्रोत परिवारका लागि पर्याप्त छ ? किन ?
५. विद्यालय उमेरका सबै छोराछोरी विद्यालय जान्छन् / जाँदैनन् ? किन ?
६. छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउनमा वा नपठाउनमा के फरक छ ?
७. तपाईंले छोराछोरीहरुको लागि शैक्षिक सामग्रीहरु दिन सकिरहनु भएको छ ?
८. तपाईंको छोराछोरीको शिक्षामा के-कस्ता कुराहरुले प्रभाव छन् जस्तो लाग्छ ?
९. विद्यालयमा गैर-दलित विद्यार्थीहरु र शिक्षकहरुले तपाईंका छोराछोरीसँग गर्ने व्यवहारबारे तपाईंको के विचार छ ?
१०. समाजमा विद्यामान छुवाछुतले तपाईंका केटाकेटीमा पारेको प्रभावबारे तपाईंको के विचार छ ?
११. मधेशी दलित केटाकेटीहरुको शैक्षिक अवस्थामा अझ सुधार ल्याउनको लागि तपाईं कस्तो सभाब दिन चाहनुहुन्छ ?
१२. तपाईंले आफ्ना सबै छोराछोरीहरुलाई विद्यालय पठाउनु भएको छ कि छैन ? किन ?

**प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता
अनुसूची ६**

प्रा.वि. तहका मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत प्राप्ताङ्क विवरण

विद्यालयको नाम	कक्षा १	कक्षा २	कक्षा ३	कक्षा ४	कक्षा ५
	प्राप्ताङ्क प्रतिशत	प्राप्ताङ्क प्रतिशत	प्राप्ताङ्क प्रतिशत	प्राप्ताङ्क प्रतिशत	प्राप्ताङ्क प्रतिशत
श्री ज.उ.मा.वि दहिपौडी	५०.५	४५.५	५५.६६	४६.७१	४९.५
श्री ज.उ.मा.वि सुखिपुर	३५.५	४४.६६	४६.३३	३७.१७	४४.७
श्री ज.चे.उ.मा.वि कविलासी	४८.३३	४३.८३	४९.५	५३.८२	६८
श्री ज.क.उ.मा.वि गौरीपुर	५१.११	४८.७८	४७.८७	३५.३४	४६.६५
औसत प्राप्ताङ्क %	४६.३६	४५.६९	४९.८४	४३.२६	५२.२१

(स्रोत:- स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता

अनुसूची ७

मा.वि./नि.मा.वि. तहका मधेशी दलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत प्राप्ताङ्क विवरण

विद्यालयको नाम	कक्षा ६	कक्षा ७	कक्षा ८	कक्षा ९	कक्षा १०
	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %
श्री ज.उ.मा.वि दहिपौडी	७५	३३.३	८०	३३.३	२५
श्री ज.उ.मा.वि सुखिपुर	६०	५०	२५	४०	२०
श्री ज.चे.उ.मा.वि कविलासी	३३.३३	७१.४२	४०	२५	१६.६
श्री ज.क.उ.मा.वि गौरीपुर	४०	५०	१०	३३.३	०
औसत प्राप्ताङ्क %	५२.८	५१.१८	४०.७५	३२.९	१५.४१

(स्रोत:- स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

**प्राथमिक शिक्षामा मधेशी दलित बालिकाहरुको संलग्नता
अनुसूची ८**

प्रा.वि. तहका गैर-दलित विद्यार्थीहरुले प्राप्त गरेको कक्षागत प्राप्ताङ्क

विद्यालयको नाम	कक्षा १	कक्षा २	कक्षा ३	कक्षा ४	कक्षा ५
	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %
श्री ज.उ.मा.वि दहिपौडी	५५	५०.३५	६०.५	५४	६५.७८
श्री ज.उ.मा.वि सुखिपुर	६०.५	५५.४	५६	६७	६०.५
श्री ज.चे.उ.मा.वि कविलासी	४०.३३	४५.५	६०.७३	६०.५	७५
श्री ज.क.उ.मा.वि गौरीपुर	५५.२९	५२.६५	५५	५०.५	६२.३३
औसत प्राप्ताङ्क %	५२.७६	५०.९७	५९.९८	५८	६५.९०

(स्रोत:- स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

प्राथमिक शिक्षामा मधेसी बालिकाहरुको संलग्नता

अनुसूची ९

मा.वि./नि.मा.वि. तहका गैर-दलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत प्राप्ताङ्क विवरण

विद्यालयको नाम	कक्षा ६	कक्षा ७	कक्षा ८	कक्षा ९	कक्षा १०
	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %	प्राप्ताङ्क %
श्री ज.उ.मा.वि दहिपौडी	८०	७०	८५	६०	५०
श्री ज.उ.मा.वि सुखपुर	७५	६०	५५	६५	५५
श्री ज.चे.उ.मा.वि कविलासी	६६	९०	७०	५५	५२
श्री ज.क.उ.मा.वि गौरीपुर	७०	६०	८०	७०	४५
औसत प्राप्ताङ्क %	७२.७५	७०	७२.५	६२.५	५०.५

(स्रोत:- स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

प्राथमिक शिक्षामा मध्येसी बालिकाहरुको संलग्नता

अनुसूची १०

प्रतिक्रिया दिने विद्यालय लक्षित समूहका विद्यार्थीहरुको विवरण

क्र.सं.	विद्यार्थीको नाम	लक्षित समूह	विद्यालयको नाम
१	प्रेम राम दास	A	श्री ज.उ.मा.वि दहिपौडी
२	गोविन्दराम महारा	A	
३	कालुराम दास	A	
४	तारा कुमारी राम	A	
५	कुन्दन दास	A	
६	रामीराम महारा	B	श्री ज.उ.मा.वि सुखिपुर
७	प्रतापराम सदाय	B	
८	देवराम दास	B	
९	धनीराम दास	B	
१०	मन्दिरराम खत्वे	B	
११	प्रेमराज चमार	C	श्री ज.चे.उ.मा.वि कविलासी
१२	प्रतापराम दुसाध	C	
१३	नारायण चमार	C	
१४	सावित्री मुसहर	C	
१५	गणेशराम दास	C	
१६	टेक बहादुर मुसहर	D	श्री ज.क.उ.मा.वि गौरीपुर
१७	सनया चमार	D	
१८	शंकर राम दुसाध	D	
१९	करन धोवी	D	
२०	मनबहादुर पासमान	D	

(स्रोत:- स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)